

Počiatky inštitucionalizovanej sociológie náboženstva a prvý reprezentatívny výskum religiozity obyvateľov Slovenska¹

Miroslav Tížik²

Sociologický ústav SAV, Bratislava

The Beginnings of an Institutionalized Sociology of Religion and the First Survey of Religiosity in Slovakia. In research on the history of Slovak sociology, little attention has been paid to the history and development of the sociology of religion. In research that has addressed the institutionalization of sociology in the 1960's and of the sociology of religion within the broader framework of the history of the discipline in Slovakia, attention has largely concentrated on noteworthy individual researchers. As a result, the history of empirical sociology in Slovakia has omitted the role played by a team of people who, in autumn 1968, conducted the first known Slovakia-wide survey of religiosity. Since the original filled-in survey questionnaires have been found, it is now possible to reconstruct the survey and thoroughly analyse its results, while at the same time conducting new research into the forms of religiosity present in Slovakia at the end of the 1960's, which enables us to correct some previous results and, above all, to interpret adequately the partial survey results that were available after the autumn 1968 survey was conducted. This involved a process both of survey reconstruction and of uncovering and mapping the not-quite-successful beginnings of the institutionalization of the sociology of religion in Slovakia. In addition, this work exposed how important collective activity was in preparing the survey, and how dependent it was on the changing conditions of political power during the implementation of empirical sociological research, and during the survey research in particular, at this period in the history of reestablishment of sociology in Slovakia.
Sociológia 2016, Vol. 48 (No. 5: 500-538)

Key words: *religiosity; methodology; survey research; sociology of religion; history of sociology; 1968*

Úvod³

Sociologické skúmanie náboženstva je zakomponované v prvopočiatkoch modernej sociológie. Pre všetkých klasikov sociológie (Marx, Durkheim, Weber, Simmel) bolo náboženstvo jednou z kľúčových tém ich analýz. S rozvojom sociológie a jej profesionálnou, tematickou a personálnou diferenciáciou sa však vykryštalizovala sociológia náboženstva v rámci sociológie ako svojbytná (sub-)disciplína. Niekedy sa v rámci rozvoja disciplíny hovorí aj o vzniku odvetvových disciplín (sociológií), ako to robí napríklad Alijevová⁴. Tá pri svojej reflexii vývoja slovenskej sociológie o nich hovorí ako o „komunikač-

¹ Štúdia bola pripravená v rámci riešenia grantovej úlohy APVV-0627-12: *Demokratickosť a občania na Slovensku: polstoročie zmien*.

² Korešpondencia: Miroslav Tížik, PhD., Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64, Bratislava, Slovensko. E-mail: miroslav.tizik@savba.sk

³ Rád by som vyjadril poďakovanie obom anonymným recenzentom tejto štúdie za množstvo podnetných návrhov, ktoré pomohli zlepšiť jej úroveň a prehľadnosť.

⁴ Prepis mien je robený na základe toho, ako sú uvedené v citovanom texte. Z toho dôvodu je používané pre tú istú autorku meno Alijevová aj Alieva. Soňa Szomolányi je v texte uvádzaná v podobe, ako je uvádzaná v citovanom texte, teda ako Szomolányiová.

ných zauzleniach medzi slovenskými sociológmi, ktoré tvorili akési kryštali-
začné body pri formovaní vedeckých spoločenských rôznych stupňov“. (Alije-
vová 1997: 32) Na Slovensku sa však pri reflexii dejín sociológie a obzvlášť
sociológie náboženstva hovorí skôr o osobnostiach, ktoré sa téme venovali. No
systematickejšia analýza postavenia sociológie náboženstva v dejinách sloven-
skej sociológie však zatiaľ stále chýba.⁵ Zameranie sa na „výrazné osobnosti“,
čo je podľa Alijevovej prístup výrazne poznačený subjektivismom, je však tiež
poplatné síce dnes už značne prežité, no v 80. a 90. rokoch stále využívanéj
romantickej predstave o formovaní vedeckých škôl. (Alijevová 1997: 32)
Reflexii prác zo sociológie náboženstva sa doteraz najviac zatiaľ venovali, no
v podstate až po roku 1998 (teda až tridsať rokov po znovuoobnovení alebo
druhom založení sociológie na Slovensku a v Československu), napríklad
Kvasničková, Turčan a Nešpor (Kvasničková 1998; Turčan 1998, 2001;
Nešpor 2007a, 2008), no práve s ohľadom na rozbor prác konkrétnych autorov
prezentovaných v duchu, že ide o výrazné osobnosti⁶. Aj zatiaľ jej najkomplex-
nejší prehľad, paradoxne od českého autora Zdeňka Nešpora (Nešpor 2008),
ktorý sa slovenskej sociológii venoval v podstate len na okraj svojej reflexie
českých dejín sociológie náboženstva, sa viac sústreďuje na osobnosti tejto
subdisciplíny zo Slovenska ako na rozbor jej širších akademických súvislostí,
napríklad v zmysle formovania disciplíny (subdisciplíny) ako špecifického
poľa vedy. (Bourdieu 1998, 2010)

Práve využitie konceptu poľa, prípadne analýza vedeckej skupiny ako jeho
základu môže oveľa produktívnejšie prispieť k porozumeniu formovania
a možností nejakej vedeckej disciplíny, prípadne jej udržania alebo rozvoja.
Simon Smith interpretujúci Bourdieua sumarizuje tri základné spôsoby prístupu
k termínu pole. Po prvé, pole označuje špecifický „spôsob produkcie“ (kultúr-
nej). (Smith 2013: 246) Druhý význam pojmu má evokovať metaforu k opisu
štruktúry vzťahových pút medzi individuálnymi a kolektívnymi aktérmi v so-
ciálnom systéme ako celku. Teda ide o makroštruktúry (odvetvie, žáner), no
zároveň aj o mikroštruktúry (organizácia alebo firma). (Smith 2013: 247) Tretí
význam pojmu pole sa týka špecifickej odbornej verejnosti alebo obci. V tomto
ohľade sú odborné profesie definované vysokým stupňom kolektívnej autonó-
mie, umožňujúcej im do značnej miery kontrolovať, kto je oprávnený nazývať
sa odborníkom a akým výrobcom je pripisovaná hodnota a status. (Smith 2013:
247) Pre analytické uvažovanie pri výskume využíva označenie pole pre
„mobilizovaného kolektívneho aktéra alebo procesu kolektívneho konania“

⁵ Podobne Nešpor upozorňuje, že ani česká sociológia náboženstva ešte v roku 2007 nedisponovala prehľadom svojho
vývoja (Nešpor 2007b: 400), čo však tento autor svojou bohatou publikačnou činnosťou postupne mení.

⁶ Na rozdiel od Kvasničkovej a Turčana sa Laiferová nevenuje v súvislosti s viacerými autormi sociológii náboženstva, ale
presnejšie diferencuje rôzne prístupy a hovorí o „náboženskej sociológii“ (Laiferová 1998) alebo o „kresťanskej sociológii“.
(Laiferová 2001)

a skôr ako aktérov konania podľa neho označuje termín pole jeho kontexty. (Smith 2013: 248) V tomto ohľade Smith napríklad stotožňuje pole s odbornou obcou, no v odlišnom význame ako vedecké spoločenstvo definoval Thomas Kuhn, ktorý ho spájal so spoločnou (disciplinárnou) paradigmou. (Kuhn 1981)

Kým prvé pokusy o analýzu formovania poľa alebo odvetvovej disciplíny sociológie náboženstva (prípadne vedeckého ateizmu, v rámci ktorého sa rozvíjalo aj sociologické skúmanie náboženstva) v Českej republike už dlhšie existujú (napr. Nešpor 2007b; Václavík 2007), na Slovensku zatiaľ nebola prekročená rovina reflexie prínosu jednotlivcov k rozvoju subdisciplíny. Na základe doterajšej odbornej literatúry venujúcej sa sociológii a sociológii náboženstva na Slovensku to zatiaľ vyzerá tak, že sociológia náboženstva ešte neprešla do podoby zložitejšej inštitucionalizovanej a systematizovanej subdisciplíny. Prehľad a zložitejšie historické skúmanie pomerne veľkého množstva reprezentatívnych výskumov, aké boli do súčasnosti na slovenskej populácii realizované⁷, však naznačujú, že podhubie a istá tradícia výskumu v tejto oblasti má pomerne hlboké korene a prvopočiatky zložitejšieho empirického výskumu je možno nájsť už v polovici 60. rokov 20. storočia, teda už pred polstoročím⁸. Práve absencia systematickejších a syntetizujúcich prác z oblasti sociológie náboženstva, rovnako ako aj viditeľnej personálnej kontinuity autorov rôznych výskumov môžu viesť k záveru, že na Slovensku ešte k nejakej forme inštitucionalizácie (prípadne vytvoreniu aspoň vedeckého spoločenstva či clusteru) sociológie náboženstva doteraz nedošlo a aj výskumy religiozity boli a sú realizované bez širšieho inštitucionálneho a konceptuálneho zázemia. Či je to naozaj tak a ako mohol na Slovensku jeden z prvých známych, no zabudnutých reprezentatívnych výskumov vzniknúť práve so zameraním na výskum náboženstva, je jedným z cieľov tejto štúdie.

Na Slovensku neexistuje jediná známa štúdia vydaná po roku 1990, ktorá by rozvíjala výsledky dovtedy realizovaného celého radu výskumov náboženstva alebo religiozity všeobecne. Z dejín celej empirickej sociológie na Slovensku takto úplne vypadla celá skupina ľudí spolu s výsledkami ich práce, ktorá sa podieľala aj na realizácii jedného z prvých známych celoplošných reprezentatívnych výskumov a zároveň prvého známeho výskumu religiozity obyvateľov Slovenska z jesene roku 1968. Inými slovami, z dejín slovenskej sociológie vypadli okrem informácií o priekopníckom výskume aj informácie o ľuďoch,

⁷ Už len pohľad do Slovenského archívu sociálnych dát (SASD) ukazuje na pomerne výraznú prítomnosť takýchto výskumov v jeho databáze. Pozri www.sasd.sav.sk (naposledy navštívené 22. 8. 2016). Aj prehľad výsledkov výskumov za celé Československo z rokov 1968 až 1992 v Českom sociálnovednom dátovom archíve (ČSDA) ukazuje, že na Slovensku bolo realizovaných už množstvo výskumov zameraných priamo na meranie religiozity jeho obyvateľov. Pozri <http://nesstar.soc.cas.cz/webview/> časť IVVM (naposledy navštívené 22. 8. 2016).

⁸ O empirický, no nie celoslovenský reprezentatívny výskum sa na Slovensku ako prvý pravdepodobne pokúšal Alexander Hirner už v 40. rokoch, išlo skôr o prípadovú štúdiu náboženstva ako diferenciačného činiteľa v prostredí špecifického multikonfesionálneho regiónu, čo zapadá do série Hirnerových lokálnych a regionálnych výskumov. (Viac napríklad Turčan – Laiťerová 1997)

ktorí stáli za jeho vznikom, prípadne neskôr na výskum nadväzovali. Objavenie vyplnených pôvodných dotazníkov zozbieraných na jeseň 1968 a ich rekonštrukcia po roku 2013 a podrobnejšie spracovanie základných výsledkov umožnilo (okrem prínosu nových poznatkov o podobách religiozity na Slovensku koncom 60. rokov 20. storočia) tiež korekciu niektorých jeho pôvodných výsledkov a najmä jeho následných interpretácií. K rekonštrukcii výskumu bolo zároveň nevyhnutným predpokladom zmapovať okolnosti jeho vzniku, čo zároveň ukázalo na počiatky inštitucionalizácie sociológie náboženstva na Slovensku. Výskum bol totiž nielen výsledkom v tom čase sa formujúceho nového akademického poľa (sociológie náboženstva), ale bol zároveň aj prostriedkom jeho inštitucionalizácie, hoci nakoniec v podstate len veľmi dočasnej⁹. Kontext vzniku výskumu zároveň ukazuje na dôležitosť kolektívnej aktivity a personálnej a skupinovej kooperácie pre realizáciu tohto unikátneho empirického sociologického výskumu, veľmi úzko spätého so znovuoobnovovaním sociológie na Slovensku v polovici 60. rokov 20. storočia. Pri absencii spracovania dejín sociológie náboženstva sa preto ukazuje ako dôležité nájsť vhodnú optiku, ktorá umožní ukázať komplexnejšie situáciu v čase etablovania sa sociológie náboženstva na Slovensku, ktorého súčasťou bola aj realizácia reprezentatívneho výskumu religiozity. V tomto ohľade sa inšpiratívnym pre analýzu inštitucionalizácie sociológie náboženstva stáva sieťová analýza, akú využila napríklad Alijevová pri reflexii vývoja modernej slovenskej sociológie.

Alijevová v súvislosti s „druhou inštitucionalizáciou“ slovenskej sociológie po roku 1964 konštatuje, že sa už od počiatku snažila o prekročenie akademického rámca „všeobecnej sociológie“ za účelom vytýčenia zásad aplikovaného výskumu v jednotlivých sociologických odvetviach. Dodáva zároveň, že slovenská sociológia dokázala replikovať svetovú maticu odvetvových sociológií, hoci nie naraz a v celom rozsahu. Postupne sa v jej rámci začali vytvárať siete málopočetné, ale predsa zoskupenia, ktoré sa sústreďovali na tie najnutnejšie predmety záujmu. No zdôrazňuje aj význam jednotlivcov, keď konštatuje, že v počiatkoch sa tieto sociologické špecializácie rozvíjali nie úplne v podobe vedeckých skupín, ale skôr zanietenými jednotlivcami, roztrúsenými po rôznych akademických a rezortných pracoviskách. (Alijevová 1997: 34) Celkovo ide v prípade Alijevovej prístupu, inšpirovaného Mullinsovými analýzami formovania teoretických skupín, o sieťovú analýzu, ktorá sústreďuje svoju pozornosť na analýzu komunikačných väzieb medzi jednotlivými vedcami. Podľa intenzity sú tieto väzby rozdelené všeobecne na väzby komunikácie medzi vedcami o prebiehajúcom výskume, v spoluautorstve, v procese učenia

⁹ Nešpor hovorí o sociológii náboženstva v Československu po roku 1948 ako o „novej“ sociológii náboženstva, čím zdôrazňuje vysokú mieru diskontinuity v jej vývoji. (Nešpor 2007a) Otázkou však môže byť, do akej miery sa tieto dejiny a závery analýz týkajú aj vývoja disciplíny na Slovensku, teda či niektoré závery analýz o československej sociológii nie sú závermi len o českej sociológii, ako to naznačuje aj názov jeho štúdie.

a v kolegiálnosti pracovníkov na spoločnom pracovisku. (Alijevová 1997: 36) Tento sieťový prístup má zároveň svoju vývojovú dimenziu, ktorá umožňuje sledovať dynamiku vzniku a rozvoja takýchto vedeckých skupín a ich rôznych štádií. Umožňuje teda aj analýzu fungovania takých skupín, ktoré nedosiahnu štádia špecializácie alebo „clusterovej“ štruktúry a práve aj z týchto dôvodov tento prístup Alijevová použila pre vysvetľovanie vývoja niektorých subdisciplín slovenskej, resp. československej sociológie.

Cieľom nasledujúcej štúdie preto bude ukázať na pozadí okolností vzniku a rekonštrukcie výskumu religiozity obyvateľov Slovenska z jesene 1968 aj súvislosti pokusov o etablovanie sa inštitucionalizovanej sociológie náboženstva. Štúdia si zároveň kladie za cieľ naznačiť niektoré možné vysvetlenia, prečo sa prvopočiatky inštitucionalizácie sociológie náboženstva, rovnako ako aj istá prelomovosť reprezentatívneho výskumu religiozity z roku 1968 dostali po roku 1990 do takmer úplného zabudnutia.

Počiatky etablovania novej disciplíny

Kultúrne a aj občiansky postupne liberalizujúca sa atmosféra 60. rokov v Československu znamenala aj zmeny vo vzťahu pôvodne akoby si konkurujúcich ideológií – štátneho marxizmu-leninizmu (či vedeckého materializmu) a kresťanstva ako stále najrozšírenejšieho presvedčenia. Pešek s Barnovským vymedzujú obdobie nástupu liberalizácie v oblasti náboženského života do rokov 1963 – 1967. (Pešek – Barnovský 1999) Po istom prieniku komunistických ideálov do kresťanstva (a aj katolicizmu) a po príklone časti duchovných k ideám kresťanského socializmu alebo podobným prúdom (prípadne aj k spolupráci s KSČ)¹⁰ na prelome 40. a 50. rokov a následnom utlmení týchto prúdov v cirkvi (v súvislosti s realitou cirkevnej politiky štátu v rokoch 1949 – 1953) došlo v 60. rokoch k opačne smerujúcim iniciatívam – k zintenzívneniu záujmu marxisticky orientovaných mysliteľov o kresťanstvo alebo o dialóg s ním. (Landa – Mervart a kol. 2016) Na tomto prenikaní a diskusiách medzi kresťanstvom a marxizmom sa ukazuje aj dôležitá črta československej religiozity. Tak ako bol vplyv marxizmu na spoločnosť a aj na kresťanstvo dlhodobo silnejší už aj pred rokom 1948 v českej časti štátu, rovnako aj neskorší záujem marxistov o kresťanstvo a vzájomné intelektuálne diskusie boli prítomnejšie v českých krajoch. Landa s Mervartom zdôrazňujú, že kým v českom prostredí prebiehal marxisticko-kresťanský dialóg veľmi živo, na Slovensku skôr len ojedinele. (Landa – Mervart a kol. 2016)

Podobne aj v sociológii náboženstva, ktorá v Československu zažívala od polovice 60. rokov svoje „znovuzrodenie“, sa ukazovali dôležité rozdiely

¹⁰ Viac o rôznych podobách spolupráce duchovných a kresťanských hnutí a iniciatív spojených s politikou KSČ je v (Balík – Hanuš 2013; Kunštát 2012; Tižik 2015).

v dynamike rozvoja sociológie náboženstva, no zároveň aj v prístupe českých a slovenských sociológov. Kým českí sociológovia sa aktívne zúčastňovali organizácie a aj samotných diskusií medzi kresťanmi a marxistami (v podstate sa dialógom zapájali do demokratizácie vtedajších pomerov), na Slovensku bola v intelektuálnych diskusiách dominantnejšia línia, ktorá pristupovala k náboženstvu viac v duchu stranického (prípadne ideologického) boja za prekonávanie náboženstva ako prežitku starých pomerov, ktorý sa postupne sám evolučne, prípadne pod vplyvom uvedomelej a na vedeckých výsledkoch postavenej ateistickej a svetonázorovej výchovy vytratí zo života spoločnosti. Napríklad výskumy českej autorky Eriky Kadlecovej, ktorá sa z pozícií pôvodne marxistickej filozofky začala hlbšie zaoberať sociológiou náboženstva, mali explicitne charakter opierajúci sa o prvky „chápajúcej sociológie“, nie o dobovo normatívne a ateizačne ladené premisy. (Kadlecová 1964, 1965, 1967) Táto neskôr už zakladateľka novodobej československej sociológie náboženstva¹¹, už pracujúca v Sociologickom ústave ČSAV, bola jednou z kľúčových organizátorov medzinárodného marxisticko-kresťanského dialógu v Mariánskych Láznach v apríli 1967. (Mervart 2016; Nešpor 2007b, 2016) Zo Slovenska je zatiaľ známy účastník tohto stretnutia len Bohumír Kvasnička, vtedy pracovník oddelenia vedeckého ateizmu vo Filozofickom ústave SAV¹². V jednom štáte s jednotným právnym režimom regulujúcim náboženstvo sa ešte aj v polovici 60. rokov ukazovali dve rôzne podoby vývoja náboženského života a vzťahu k nemu. Táto dvojakoť sa prejavila tak u intelektuálnej časti spoločnosti, ako aj na strane najširšej verejnosti, na čo ukazujú aj rôzne výskumy vývoja religiozity medzi rokmi 1950 až 1991.

Presne určiť, aký bol vývoj religiozity v oboch častiach Československa počas dvoch dekád od nástupu KSČ k moci v roku 1948 až do konca 60. rokov, nie je jednoduché. Posledné sčítanie obyvateľov, v ktorom sa zisťovala celoplošne náboženská príslušnosť, je z roku 1950. Ďalší census, ktorý sa pýtal na náboženskú príslušnosť, bol až v roku 1991, teda po viac ako 40 rokoch. Okrem parciálnych regionálnych výskumov alebo výskumov realizovaných na reprezentatívnej vzorke obyvateľov Československa zo 70. rokov žiadne iné výskumy umožňujúce porovnať obe časti vtedajšieho spoločného štátu nie sú dostupné. Václav Babička vo svojom prehľade rôznych meraní religiozity v rokoch 1949 až 1989 spomína dva prieskumy, no robené štátnymi orgánmi

¹¹ V texte bude používané označenie československá sociológia na označenie aktivít, ktoré mali celočeskoslovenský charakter, alebo realizované pracovníkmi centrálnych, československých inštitúcií. Slovenská sociológia sa týka procesov prebiehajúcich len na Slovensku a spätého s inštitúciami na Slovensku. Podobne aj termín československá populácia bude používaný v súvislosti s výskumami populácie celého Československa na rozdiel od výskumov zameraných len na populáciu jednej časti vtedajšieho štátu. Prepis sa opiera o dobové označovanie štátu, sociológie aj inštitúcie.

¹² O svojej účasti hovoril v rámci životopisného rozprávania o svojej vedeckej práci pri skúmaní náboženstva. Rozhovor s Bohumírom Kvasničkom realizoval 11. 11. 2014 Ľubomír Sívák. Aj nasledujúce ukážky v štúdiu pochádzajú z toho rozhovoru, ktorý je celý archivovaný v Sociologickom ústave SAV.

a k tomu pomerne špecifickou metódou, nie na reprezentatívnej vzorke obyvateľov. Jeden z roku 1952, o ktorého metodike sa však nenašli žiadne podklady, známa je len informácia, že cirkevní tajomníci za kraje určovali mieru religiozity kraja. Druhým je výskum z roku 1954, v ktorom čiastočne konšpiratívnym spôsobom okresní cirkevní tajomníci na základe kombinácie rôznych metód (aj pozorovania) merali religiozitu vo svojich okresoch (návštevnosť v kostoloch, účasť na cirkevných podujatiach a podobne) tak, aby mohli aj určovať intenzitu religiozity. Vyhodnocované výsledky z výskumu sú však zatiaľ len za českú časť republiky, údaje za Slovensko zatiaľ neboli analyticky spracované. (Babička 2005)¹³ Situácia sa zmenila až v polovici 60. rokov, keď spolu s rastúcim záujmom o sociológiu sa začali robiť aj akademické výskumy náboženstva, čo znamenalo nielen odlišné motivácie k výskumu, jeho odlišnú metodiku, ale aj iný spôsob interpretácie výsledkov. Asi jediným dobovým celočeskoslovenským výskumom je Nešporom spomínaný výskum niektorých aspektov religiozity z jesene roku 1969, podľa ktorého bolo vtedy náboženské cítenie „dosť silné“. (Nešpor 2007b: 405)¹⁴ Žiaden z týchto spomínaných výskumov z dôvodu nedostupnosti alebo nespracovanosti dát a teda aj nekomparovateľnosti s inými dátami zatiaľ nemôže byť využitý pre pochopenie podoby religiozity vo vtedajšom Československu alebo na vtedajšom Slovensku.

Zatiaľ je najdostupnejším spôsobom odhadu miery religiozity v 60. rokoch komparácia výsledkov sčítania obyvateľov z rokov 1950 a 1991. Práve porovnanie výsledkov týchto dvoch sčítaní, a to aj medzi Českom a Slovenskom, môže priblížiť dynamiku zmien v religiozite v oboch častiach vtedy spoločného štátu a v období, ktoré v podstate vymedzuje obdobie štátneho socializmu v Československu. Tak, ako bola odlišná intelektuálna klíma na Slovensku a v Česku, tak aj náboženská štruktúra oboch spoločností naznačuje odlišné trajektórie zmeny. (Tížik 2011) Zatiaľ čo počas existencie I. ČSR a až do roku 1950 bola deklarovaná náboženská príslušnosť v oboch častiach štátu takmer rovnaká (v českej časti republiky bola vyše 93 %, teda len o 6-7 % menšia ako na Slovensku), prvé sčítanie po páde moci KSČ z roku 1991 ukazuje, že popritom ako na Slovensku poklesla príslušnosť k náboženstvu za 40 rokov asi o 26 % (z pôvodných 99 % na 72,8 %), v Českej republike to bol pokles o vyše 50 % (z 93,9 % na 43,8 %)¹⁵. Porovnanie výsledkov oboch sčítaní dovo-

¹³ Nie je pravda, že by nebolo Slovensko do výskumu zahrnuté, ako tvrdí Nešpor (2007b: 417), len nebolo Babičkom ani nikým iným zatiaľ spracované a podklady sú stále podrobnejšie nespracované v Národnom archíve ČR.

¹⁴ Tieto výsledky však nie sú zatiaľ dostupné a nenachádzajú sa ani v podkladoch z dobových výskumov zverejnených v Českom sociálne dátovom archíve (ČSDA). Spomedzi archivovaných výskumov pred roku 1970 je len jediný zameraný na náboženstvo, a to výskum z roku 1946 a aj to len za Čechy, Moravu a Sliezsko.

¹⁵ Pri porovnávaní výsledkov z roku 1950 a 1991 treba upozorniť na odlišnú metodiku, keď v roku 1950 bola meraná tzv. matriková príslušnosť, teda k akej cirkvi bol obyvateľ objektívne zapísaný, v prípade sčítania z roku 1991 išlo o meranie subjektívne pociťovanej príslušnosti k nejakej cirkvi alebo náboženskej skupine v otvorenej otázke, čoho dôsledkom je aj

ľuje robiť (hoci trochu mechanický) odhad, že v druhej polovici 60. rokov mohla byť miera deklarovanej religiozity na úrovni 80 – 90 % populácie Slovenska. V nasledujúcej časti uvidíme, že aj výsledky reprezentatívneho výskumu z roku 1968 ukazujú na mieru deklarovanej religiozity na hornej hranici tejto škály.

Šesťdesiate roky, spojené s liberalizáciou verejného a politického života a s rastom záujmu o sociologické poznávanie, priniesli novoetablovanie sa sociológie v Československu. V rámci vtedajšieho asymetrického fungovania mnohých inštitúcií prebiehali paralelne s vytváraním nových inštitúcií v Československu (v Prahe) aj zakladania slovenských národných inštitúcií (prevažne v Bratislave). Absencia výsledkov sčítaní a nedostupnosť straníckych a štátnych prehľadov religiozity obnovila pokusy o začiatky empirického skúmania náboženstva v rámci obnovovanej sociológie. Jej obnovenie bolo späté s rastúcim využívaním rôznych ankiet, sond, ale aj s pokusmi o systematickejšie sociologické skúmanie náboženstva, o ktorých je možné nájsť niektoré informácie aj v prvých ročníkoch časopisu *Sociológia* (prípadne českého *Sociologického časopisu*), ktoré ešte zachytili ducha šesťdesiatych rokov. Išlo o výskumy zamerané na špecifické vekové skupiny,¹⁶ špecifické populácie (študenti) alebo regióny. Napríklad Kalužák realizoval prieskumnú sondu medzi študentskou mládežou, no s dobovými jasne deklarovanými ideologickými ambíciami: „Požiadavka úspešnej výchovy religióznej mládeže v ateistickom duchu s cieľom, aby si postupne osvojili ucelený dialekticko-materialistický svetonáhľad, predpokladá poznať celý rad činiteľov...“ (Kalužák 1969: 196)¹⁷ Regionálne aj s odkazom na špecifickosť slovenskej religiozity bol zameraný vtedy prelomový výskum religiozity Severomoravského kraja od Eriky Kadlecovej. (Kadlecová 1965, 1967) Pred rokom 1970 sa v čase nastupujúcej obnovy sociológie ako výnimočný pre empirický sociologický výskum a pre sociológiu

pomerne vysoký podiel nezistených odpovedí v oboch častiach spoločného štátu. Viac k meraniam religiozity v Tižik 2014 alebo Majo 2013.

¹⁶ K takýmto možno zaradiť medzinárodný výskum *Images of the World in the Year 2000*, Československo z roku 1967, ktorý bol realizovaný síce v rámci celého Československa, no len na populácii ľudí vo veku 15 až 40 rokov. Viac o výskume v Lyons (2013), prípadne v britskom dátovom archíve UK Data Archive: <https://discover.ukdataservice.ac.uk/catalogue/?sn=67022&type=Data%20catalogue> (naposledy navštívené 11. 3. 2016). Vo všeobecných výsledkoch výskumu (bez rozlíšenia populácie za Čechy a Slovensko) sa náboženstva týka len niekoľko otázok. Jedna z položiek v otázke č. 5 (Aký bude rozdiel v roku 2000 oproti dnešku), kde jednou z možných odpovedí bol nárast náboženstva (pri preklade z angličtiny nie je jasné, či má byť preložená veta v zmysle početného rastu alebo rastu vplyvu), v otázke č. 12 sa zisťovalo, či budú ľudia veriť viac (Budú ľudia veriť viac alebo menej vo svoje náboženstvo ako dnes?), v otázke č. 22 sa sledoval aj názor na to, čo môže udržať mier vo svete (Na dosiahnutie mieru by sa mali stať ľudia z celého sveta viac veriacimi), v otázke č. 41 sa pýtali na mieru aktivity v náboženských organizáciách (Ste členom nejakej náboženskej organizácie? Ak áno, ste aktívny, alebo pasívny člen?), medzi sociodemografickými otázkami bola aj otázka č. 65 na seba deklaráciu veriaceho (Považujete sa za veriaceho? Praktizujete náboženstvo? S odpoveďami kombinujúcimi obe otázky – od verím a praktizujem po neverím a nepraktizujem).

¹⁷ Pre výskum si Kalužák vytýpoval tri skupiny: A – raní adolescenti (žiaci 9 triedy), B – neskorá adolescencia (vysokoškooláci), C – študujúca mládež ranej dospelosti. Svoj výskum realizoval na základe dotazníka s otvorenými otázkami distribuovaného medzi takmer 200 študentov uvedených typov škôl.

náboženstva obzvlášť ukazuje len jeden výskum¹⁸ (no realizovaný len na Slovensku) – *O svetonázorových postojoch obyvateľov Slovenska* (ďalej SPOS 1968)¹⁹. Jeho výnimočnosť spočíva práve v tom, že kým len v rokoch 1967 až 1969 bolo realizovaných minimálne 20 celoplošných reprezentatívnych výskumov československej (a teda aj slovenskej) populácie, žiaden (asi len s výnimkou jediného zatiaľ nedostupného z roku 1969 spomínaného Nešporom) neobsahoval nejakú položku merajúcu niektorú zo základných dimenzií religiozity. Toto vytlačenie témy náboženstva z výskumov je o to prekvapujúcejšie, že v tom čase prebiehal aj pomerne intenzívny ideový dialóg medzi marxistickými mysliteľmi (aj zo Sociologického ústavu ČSAV) a kresťanmi.

Jedným z vysvetlení vtedajšej absencie výskumov náboženstva v československej sociológii, s ohľadom na doterajšie bádanie (Nešpor 2007b, 2008) môže byť kariérna dráha jednej z najvýraznejších postáv vtedy etablovanej sa sociológie náboženstva – Eriky Kadlecovej. Tá po pomerne intenzívnom rozbehu príprav pilotného výskumu v Severomoravskom kraji pripravovala aj sériu ďalších výskumov, z ktorých mal byť najrozsiahlejší zameraný na meranie religiozity v celom Československu. No po pilotnom výskume a po príprave a zabezpečení marxisticko-kresťanského dialógu v Mariánskych Láznach nastúpila počas reformného obdobia v roku 1968 do štátnej služby ako riaditeľka Úradu pre veci cirkevné na Ministerstve kultúry ČSSR. Po jej odvolaní z funkcie spojenom s potlačením reformných pokusov v Československu na jeseň 1968 už nezostal priestor a po prepustení zo Sociologického ústavu ČSAV ani možnosti na dokončenie viacerých pripravovaných projektov vrátane celočeskoslovenského výskumu religiozity. Druhým vysvetlením absencie výskumu religiozity môže byť inštitucionálna, funkčná a tematická del'ba práce medzi výskumnými tímami s celočeskoslovenským zameraním (teda najmä na ČSAV), keď si každý tím riešil svoju partikulárnu tému a v jej rámci rozvíjal aj teoretické, aj metodologické prístupy. Každý výskumný tím sa teda maximálne sústredil na svoju tému, ktorú rozvíjal v rámci špecializovaného kolektívu autorov. V Prahe boli okrem samostatného výskumného oddelenia zameraného na náboženstvo (Sociologický ústav ČSAV) vytvorené minimálne štyri ďalšie špecifické výskumné tímy (aj mimo ČSAV), z ktorých niektoré v rámci svojich tém realizovali aj reprezentatívne alebo iné výskumy československej populácie. Najznámejšie sú Machoninov výskum sociálnej

¹⁸ V rozhovore s Ľubomírom Sivákom spomína Jaroslav Čelko aj iný povojnový výskum Ignáca Gašparca, no zatiaľ sa nepodarilo nájsť žiadne iné podrobnosti, o aký výskum išlo. Rozhovor s Jaroslavom Čelkom realizoval pre potreby rekonštrukcie výskumu SPOS dňa 8. 10. 2014 jeho bývalý kolega Ľubomír Sivák, ktorý bol taktiež nezištným darcom všetkých zachovaných vyplnených dotazníkov z výskumu na rekonštrukciu a archiváciu do SASD. Záznam rozhovoru je uchovaný v Sociologickom ústave SAV.

¹⁹ Dátový súbor aj s podrobnou rekonštruovanou dokumentáciou sú ako výskum SPOS 1968 dostupné na stránkach Slovenského archívu sociálnych dát (SASD) http://sasd.sav.sk/sk/data_katalog_abs.php?id=sasd_1968002 (naposledy navštívené 10. 3. 2016).

stratifikácie československej spoločnosti (Ústav sociálnopolitických vied Univerzity Karlovej ako koordinátor), projekt Zdeňka Mlynára o politickom systéme (Ústav štátu a práva ČSAV ako koordinátor), výskum ekonomického systému Ottu Šika (Ekonomický ústav ČSAV) alebo projekt zameraný na skúmanie vedeckotechnickej revolúcie Radovana Richtu (Filozofický ústav ČSAV). (Machonin a kol. 1969; Hoppe et al. 2015) Tretím vysvetlením absencie témy náboženstva v sociologických výskumoch môže byť „rodokmeň“ novovznikajúcej sociológie náboženstva, ktorá bola ideovo, ale aj inštitucionálne silne spojená s filozofiou a v ich rámci s marxistickou filozofiou v niektorej z jej podôb. Tí, čo sa zamerali na obnovu sociológie, pravdepodobne ponechali náboženstvo ako predmet svojím kolegom, ktorí v oboch častiach štátu pôsobili na oddeleniach vedeckého ateizmu filozofických pracovísk.

Zakladateľmi sociológie náboženstva, podobne ako aj obnovovateľmi sociológie boli ľudia, ktorí väčšinou nemali sociologické vzdelanie, ale boli vyštudovaní prevažne v odbore filozofie, prípadne priamo marxistickej filozofie, čo viedlo k silnejšiemu zameraniu na filozofizáciu skúmania náboženstva, teda na vyšší dôraz na rozbor teoretických a koncepcných reflexií náboženstva ako na skúmanie jeho empirických prejavov. Aj pracoviská, ktoré sa začali hlbšie venovať empirickému skúmaniu náboženstva, boli pôvodne súčasťou filozofických pracovísk a niektoré boli neskôr po útlme sociológie na začiatku normalizácie v 70. rokoch opätovne formálne zlúčené s filozofickými pracoviskami.

Podobne ako na úrovni celého Československa aj na Slovensku boli veľmi obdobné faktory, ktoré formovali vznikajúcu sociológiu náboženstva a ktoré sa spolupodieľali na istom druhu jej neskoršieho zneviditeľnenia. V prípade Slovenska je však treba zdôrazniť, že viac ako absencia výskumov náboženstva v 60. rokoch platí absencia reflexie jej vývoja v tomto období, čoho výsledkom je zneviditeľnenie veľmi dôležitej časti jej histórie.

Základy sociológie náboženstva na Slovensku v 60. rokoch

Pri reflexii etablovania sa sociológie náboženstva na Slovensku ako špecifickej odvetvovej sociológie sa však ukazuje jeden zásadný problém. Takmer vôbec sa nedá oprieť o doteraz existujúce analýzy a výklady dejín slovenskej a československej sociológie²⁰. Napríklad Soňa Szomolányiová vo svojom veľmi dôležitom a faktmi veľmi bohato naplnenom diele o histórii Sociologického ústavu SAV (sociologického pracoviska SAV) takmer nemá zmienku o vznikajúcej sociológii náboženstva, čo naznačuje pomerne periférnu pozíciu sociológov náboženstva v Sociologickom ústave SAV v 60. rokoch, keď praco-

²⁰ Napríklad výberový prehľad článkov k dejinám sociológie na Slovensku z časopisu *Sociológia* neobsahuje ani jediný takýto text a ako už bolo naznačené v úvode, väčšina štúdií, podobne ako aj ďalšej spisby mimo časopisu sa zameriava buď na rozbor prínosu osobností alebo intelektuálnych prúdov, ako bol DAV, prípadne hlasisti. (Turčan – Macháček 2002: 63-64)

visko vznikalo, ale aj v slovenskej sociológii v 80. rokoch, keď Szomolányiová napísala jeho históriu. (Szomolányiová 1990) Ani ďalšie texty o histórii slovenskej sociológie a Sociologického ústavu SAV napísané po roku 1990 nenaznačujú existenciu sociológie náboženstva ako odvetvovej disciplíny slovenskej sociológie v čase jej obnovy v 60. rokoch. (Pašiak 1997, 1999; Podoláková 1997; Turčan – Laiferová 1997) Pri dnešnej v podstate „neviditeľnosti“ histórie inštitucionalizovanej sociológie náboženstva na Slovensku je preto nutné urobiť nový historický výskum. Ten bol zároveň aj nevyhnutným podkladom k rekonštrukcii reprezentatívneho výskumu religiozity na Slovensku z jesene 1968, ktorý bol v rokoch 2013 až 2015 nanovo rekonštruovaný a archivovaný v Sociologickom ústave SAV.

Už v prvej polovici 60. rokov výrazne vzrástol záujem o skúmanie náboženstva. Rovnako ako došlo k novému záujmu o sociológiu a obnovovaniu sociológie ako vedeckej a akademickej disciplíny, aj záujem o výskum náboženstva sa začal zameriavať na empirické výskumy, teda sa začal aj viac sociologizovať. Jeden z aktérov inštitucionalizácie sociologického výskumu náboženstva na Slovensku Bohumír Kvasnička, ktorý nastúpil na oddelenie vedeckého ateizmu Filozofického ústavu SAV v januári 1962 v čase jeho vzniku, toto potvrdil: „*Vždy ma to ťahalo skôr k sociológii, ktorá sa však vtedy v socialistických krajinách presadzovala s problémami. Toto moje zameranie sa čiastočne premietlo aj v spomínanej kandidátskej práci (Profil veriacého človeka – obhájenej na jar 1968 – poznámka), takže keď sa mi naskytla príležitosť prejsť do Sociologického ústavu, rád som sa jej chopil. Lenže tam som mohol pôsobiť iba krátko. ... V roku 1969 a 1970.*“ Podobne ako v českej sociológii (Nešpor 2016) aj na Slovensku sa v 60. rokoch postupne v podstate etablovala sociológia náboženstva ako jeden z dôležitých prúdov alebo odvetvových disciplín. O etablovaní sa akejkoľvek disciplíny (aj subdisciplíny) možno hovoriť, keď vidieť jej viacero atribútov – existenciu odborne špecializovaných výskumných skupín, existenciu vlastných odborných časopisov alebo prítomnosť novej disciplíny v už existujúcich vedeckých médiách. Tak ako obnovujúca sociológia sa postupne v oboch častiach Československa (v asymetrickom modeli jednej celoštátnej a jednej slovenskej inštitúcie) inštitucionalizovala vytváraním tímov na filozofických pracoviskách (neskôr samostatných oddelení) až po následné vytvorenie samostatných pracovísk a zakladaním špecializovaných časopisov (*Sociologický časopis*, *Svet sociológie*, *Sociológia*), aj sociológia náboženstva mala v Prahe a aj v Bratislave svoje samostatné tímy a oddelenia (hoci menej autonómne), najskôr na filozofických a neskôr na sociologických pracoviskách. Produkcia novej subdisciplíny sa začala postupne objavovať okrem sociologických časopisov aj na stránkach ďalších odborných časopisov (*Filosofický časopis*, *Filozofia*, *Nová mysl* a neskôr počas normalizácie vzniknutom časopise *Ateizmus*).

Ku komplexnému pohľadu na sociológiu náboženstva na Slovensku v 60. rokoch je potrebné kombinovať rôzne zdroje, čo súvisí aj s pomerne zložitým inštitucionálnym zastrešovaním tejto odvetvovej sociológie. V dokumentoch, ktoré Szomolányiová uviedla vo svojej publikácii o histórii sociologického pracoviska na SAV (terajšieho Sociologického ústavu SAV), je v súvislosti so sociológiou náboženstva na SAV jedna zmienka – v posudku Róberta Roška, kde hovorí o „štruktúrnom vyčlenení sa“ dvojice sociológov religiozity B. Kvasničku a P. Prusáka po roku 1970 z pracoviska, čo naznačuje dovtedajšiu prítomnosť dvoch pracovníkov skúmajúcich náboženstvo v Sociologickom ústave SAV. (Roško 1990: 184) Ani správy rôznych orgánov zhodnocujúcich činnosť Sociologického ústavu SAV od jeho vzniku až do nástupu normalizácie (a vytvorené z dôvodov realizácie normalizácie na Sociologickom ústave), prípadne ani Správa o výsledkoch vedeckej výskumnej činnosti za obdobie 1966 – 1970, ktoré vo svojej práci o histórii sociologického pracoviska uvádza (Szomolányiová 1990: 109-112), nenaznačujú akúkoľvek existenciu sociológie náboženstva na SAV v období obnovovania sociológie v Československu. Autorka dvoch inde ako sociológov religiozity označených pracovníkov – B. Kvasničku a P. Prusáka, no bez naznačenia vzťahu k skúmaniu náboženstva – uvádza v samotnej analýze histórie sociologického pracoviska len jedenkrát, keď upresňuje, že v roku 1971 spolu s V. Rejholcom a P. Vrchovinom odišli na iné pracoviská. (Szomolányiová 1990: 73) No ani v prehľade riešených grantových úloh a projektov v rokoch 1967 až 1969 neuvádza žiaden, ktorý by sa mohol týkať aj výskumu religiozity. (Szomolányiová 1990: 58-60) Z dôvodu absencie informácií v doteraz najkomplexnejších dejinách slovenskej sociológie o sociológii náboženstva je treba preto využiť osobné rozprávania niektorých aktérov zakladania sociológie náboženstva (Bohumíra Kvasničku a Jozefa Čelka) a využiť obsahovú analýzu základného dobového sociologického periodika – časopisu *Sociológia*.

Pri pohľade do iných zdrojov, predovšetkým dobových, je však vidieť bohatší život sociológie náboženstva v období znovuoživovania sociológie na Slovensku. Už v prvom čísle novozaloženého časopisu *Sociológia* (ktoré vyšlo síce až v roku 1969, ale pripravované bolo už skôr) sú viaceré informácie o pomerne čulom živote sociológie náboženstva na Slovensku. Ján Pašiak v úvodnom čísle časopisu naznačuje medzi prioritami, na ktoré sa má sociológia na Slovensku zameriavať, aj oblasť skúmania religiozity: „Tu by išlo najmä o organizačné a koncepcné doriešenie niektorých otázok už existujúceho pracoviska na Filozofickom ústave SAV.“ (Pašiak 1969: 14) Pašiak tu naznačoval dôležitosť inštitucionálnej stránky etablovania disciplíny. Popri inštitúcii je však dôležité sa zamerať aj na spoločenstvo ľudí, ktorí sa nejakej téme systematickejšie venujú. Existenciu takéhoto spoločenstva je možné sle-

dovať cez viaceré priame aj nepriame odkazy v prvých ročníkoch nového odborového časopisu.

Len v prvých troch ročníkoch časopisu *Sociológia* (1969 – 1971), ktoré ešte v rôznej miere naznačujú ducha konca 60. rokov a zachytávajú ešte nejednoznačnú a nevyhranenú podobu nástupu normalizácie, sa ukazuje pomerne výrazná prítomnosť autorov, ktorí sa venovali sociológii náboženstva. Celkový podiel článkov a textov venujúcich sa skúmaniu náboženstva zo všetkých publikovaných textov naznačuje, že práve táto téma, aj keď nebola prítomná v strategických dokumentoch Sociologického ústavu SAV, patrila k dominantným témam vtedajšej sociologickej reflexie. Zo zverejnených textov sa tiež dá odčítať, aký teoretický a filozofický uhol pohľadu k téme väčšinou volili. Okrem tejto skupiny sociologických a sociologizujúcich textov bola v iných textoch viditeľná aj potreba identifikovať ideologické a svetonázorové pozadie rôznych sociologických štúdií a výskumov, najmä vo vzťahu k dovtedajšej sociológii na Slovensku (a toto možno síce nepriamo, ale predsa tiež zaradiť k príspevkom k vtedy sa formujúcej podobe sociológie náboženstva). V prvom ročníku vyšla už spomínaná štúdia zo sociológie náboženstva Kalužáka. (Kalužák 1969) Už v prvom čísle nového sociologického periodika sa Bohumír Kvasnička venoval sekularizácii spoločnosti a postaveniu kňaza v rámci nemeckej sociológie a zároveň spomína viaceré medzinárodné kolokviá marxistických sociológov náboženstva v Jene (1965), Prahe (1966) a v Budapešti (1968). (Kvasnička 1969: 97-98)²¹ Toto naznačuje pomerne dobré medzinárodné začiatky novej disciplíny, čo potvrdzujú aj spomienky asi najaktívnejšieho propagátora sociológie náboženstva na stránkach dobovej *Sociológie*. Ako uviedol aj neskôr v biografickom rozhovore Bohumír Kvasnička, osobne sa zúčastnil množstva medzinárodných podujatí na partnerských filozofických pracoviskách vo Varšave, Berlíne, Halle, Jene a Budapešti. Okrem toho už v roku 1964 aj s pracovníkmi Filozofického ústavu ČSAV podnikol cestu po viacerých pracoviskách v Nemeckej spolkovej republike a v roku 1966 bol účastníkom konferencie aj v rakúskom Linzi, o čom informoval aj na stránkach časopisu *Sociológia*. (Prusák 1969a) „*To mi sprostredkoval profesor Joachim Matthes*²² *z univerzity v Bielefelde, ktorý predtým navštívil Československo (a ďalšie socialistické krajiny) a ako sociológ sa zaujímal o problematiku náboženstva v týchto krajinách. Neskôr mi sprostredkoval aj zasielanie odbornej literatúry, z ktorej sa mi, žiaľ, ušla len časť. Niektoré knihy boli zrejme u nás zachytené.*“

²¹ A v tom istom čísle pod skratkou V. H. píšuci autor v rubrike *Naši hostia...* priniesol na stránkach 102 a 103 anotáciu o prednáške Joachima Mattheasa z univerzity v Münsteri (Dortmunde), ktorý ako známy sociológ náboženstva a vydavateľ *Medzinárodnej ročenky pre sociológiu náboženstva* prednášal v Bratislave na pôde Slovenskej sociologickej spoločnosti aj o teóriách konvergencie.

²² Nemecký sociológ (1930 – 2009) po pôsobení na Univerzite v Bielefelde pokračoval na Univerzite Erlangen-Norimberg.

Aj počas nástupu normalizácie sa v časopise *Sociológia* objavovali útržkovité informácie, ktoré naznačovali, že viacerí akademici boli oboznámení s aktuálnou svetovou spisbou zo sociológie náboženstva. Príkladom môže byť tiež Kvasničkova recenzia z roku 1971 na knihu F. Fürstenberga *Sociológia náboženstva*. (Kvasnička 1971a) V tejto recenzii, veľmi vecnej a podrobnej, je zaujímavé vidieť aj upozornenie na vtedy vznikajúce teórie spochybňujúce sekularizačnú paradigmu. Podobne mu vyšla v tom istom roku dvojrecenzia na (západo) nemecké knihy z oblasti sociológie náboženstva (Kvasnička 1971b). Táto časť vtedajšej akademickej reflexie náboženstva a medzinárodné skúsenosti Bohumíra Kvasničku zároveň čiastočne spochybňujú predpoklad Soni Szomolányiovej, ktorá ako jeden zo zdrojov problémov nanovo budovanej sociológie na Slovensku uvádza aj nedostatočnú jazykovú výbavu generácie odchovanej vysokou školou v 50. rokoch. (Szomolányiová 1990: 42) Jej predpoklady sa opierajú o predstavu, akoby len mladšia generácia mala potenciál rozvíjať sociologický výskum, pričom treba brať do úvahy aj fakt, že časť zakladateľov „novej“ slovenskej sociológie prevažne študovala na gymnáziách a vysokých školách v období pred rokom 1948 a bola jazykovo pomerne dobre vybavená.

Istým druhom vyvrcholenia reflexie dobovej západnej sociológie náboženstva bol spoločný článok Petra Prusáka a Bohumíra Kvasničku, v čase písania textu pravdepodobne ešte pracovníkov Sociologického ústavu SAV, v ktorom zhrnuli základné koncepty z predtým recenzovaných kníh a vystavili ich kritike z marxistických (či skôr marxisticko-leninských) pozícií. (Prusák – Kvasnička 1971) Treba však zdôrazniť, že išlo o štúdiu publikovanú až v roku 1971, čo sa odrazilo aj na odlišnej podobe výkladu marxizmu, ako bol prevažujúci západný marxizmus, ale aj odlišný od dominantného, najmä českého marxistického myslenia 60. rokov. V texte už badať nie odlišnosť v základných argumentoch, ale najmä v jazyku a trocha agitačnom a socioinžinierskom chápaní vedy a marxizmu. V podstate však ide o celkovo vecnú kritiku niektorých (nie všetkých!) dobových teórií za ich prílišnú naviazanosť na stotožňovanie náboženstva s kresťanstvom alebo s jeho cirkevnými podobami, ich nejednoznačné alebo veľmi vágne definovanie predmetu reflexií, teda náboženstva. Kriticky upozorňujú aj na eklekticismus pri budovaní teórií náboženstva, prípadne na jej psychologizáciu, normatívnosť či poplatnosť dobovým politickým alebo cirkevným požiadavkám (konzervativizmus). Ako celok bola štúdia štandardnou súčasťou metakritiky dobovej sociológie náboženstva z pozícií marxisticky inšpirovaných teórií, no zároveň príspevkom legitimizujúcim využívanie základných sociologických metód a techník zhromažďovania a spracúvania dát z výskumov vo vtedajšom Československu.

Hoci komplexná história sociológie náboženstva ako odvetvovej disciplíny v rámci sociológie na Slovensku nie je zatiaľ podrobne spracovaná, z existujú-

cich odkazov sa dá naznačiť, akú podobu mala v 60. rokoch. Dôležitým faktorom vzniku nového akademického poľa na Slovensku – sociológie – a aj jeho subčasti – sociológie náboženstva – bol ich „rodokmeň“, teda pôvod vo filozofii. Rovnako tak v českej (teda celočeskoslovenskej), ako aj v slovenskej časti akademického sveta. V prvotnom období obnovovania sociológie na Slovensku po vzniku sociologického oddelenia pri Filozofickom ústave SAV v roku 1963²³ došlo o dva roky neskôr k založeniu samostatného Sociologického ústavu SAV. Jeho prvým riaditeľom sa stal vyštudovaný sociológ a zároveň marxista Andrej Sirácky²⁴. Sociologický ústav bol však neskôr počas normalizácie a po viacerých zmenách riaditeľov od roku 1974 opätovne zlúčený s Filozofickým ústavom SAV, čím vznikol Ústav filozofie a sociológie SAV²⁵. Aj Katedra sociológie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave mala filozofický základ a vznikla oddelením od katedry filozofie, odkiaľ na novú katedru prešli ľudia, čo sa zaoberali historickým materializmom (histmatom) a „niečím, čo sa podobalo na sociológiu“. (Alieva 2016: 200) Alieva zároveň spomína na rok 1968, keď sa objavili pokusy oslabovať vedecký komunizmus a nahrádzať ho politológiou, zároveň snahy prestavať filozofiu v súčasnom duchu a najmä zaviesť sociológiu takmer všade – napríklad aj na lekárske fakulty. (Alieva 2016: 204)

Druhá línia sociológie náboženstva na Slovensku sa v 60. rokoch rovnako zrodila vo Filozofickom ústave SAV, teda na to istom pracovisku, na ktorom sa začali vytvárať aj základy samostatného sociologického pracoviska, len v rámci inej konštelácie pracovníkov. Vo Filozofickom ústave SAV paralelne so sociologickým pracoviskom vzniklo pracovisko vedeckého ateizmu. Zdroje inšpirácie a aj časť výstupov blízkych pre sociológiu náboženstva preto treba až dvojnásobne hľadať aj v prostredí slovenskej filozofie. Szomolányiová zdôrazňuje toto hlboké napojenie na dobovú filozofiu v jej historickomaterialistickej verzii, keď hovorí, že nové sociologické pracovisko (neskôr Sociologický ústav SAV) vlastne bolo „porodené“ na oddelení historického materializmu, od ktorého sa organizačne, personálne a meritórne emancipovalo. (Szomolányiová

²³ Dokument *Súčasný stav sociológie na Slovensku* (k 1. 6. 1965) uvádza ako dátum vytvorenia sociologického oddelenia Filozofického ústavu SAV rok 1962 a úvod k publikácii Sone Szomolányiovej zase uvádza rok 1963, aj s konkretizovaním, že prvým vedúcim bol Ján Pašiak. (Szomolányiová 1990: 99) Pašiak hovorí o konci roku 1962 (Pašiak 1997: 97), stránka súčasného Sociologického ústavu SAV uvádza ako dátum vzniku 1. 1. 1963 s tým, že od mája toho istého roku sa premenovalo na oddelenie sociologického výskumu. História. Web stránka Sociologický ústav SAV, dostupné na <http://www.sociologia.sav.sk/static.php?id=1150> (naposledy navštívené 30. 5. 2016). Dejiny Slovenskej akadémie vied v dokumente *Analýza dokumentujúca nevyhnutnosť obnovenia sociologického výskumu v socialistickom Československu* (zo septembra 1963) uvádza, že vo Filozofickom ústave na podnet ÚV KSS vznikla koncom roka 1960 skupina, „skôr zárodok pracovnej skupiny“ pre spoločenský/sociologický výskum. Skupina bola pôvodne začlenená do oddelenia historického materializmu a neskôr koncom roku 1962 bola vyčlenená a bolo zriadené samostatné oddelenie. (Kováč a kol. 2014: 459) Turčan a Laiťerová za počiatky považujú založenie skupiny pre sociálne výskumy vo Filozofickom ústave SAV v roku 1960, vytvorenej z iniciatívy L. Szántóa. (Turčan – Laiťerová 1997: 16)

²⁴ K osobnosti Andreja Siráckeho viac napríklad v (Laiťerová 2014: 29-32).

²⁵ Konceptia zlúčeného ústavu je publikovaná napríklad aj v (Szomolányiová 1990: 156-161).

1990: 28) Zároveň dodáva, že napriek tomu, že sa vtedy spoločenské vedy podobali viac sociálnej mytológii, boli to práve filozofi sympatizujúci s rodinou sa sociológiou, ktorí začali aj samotnú filozofiu očisťovať od nánosov dogmatizmu a dobového scholastizmu a v podstate aj vrátili opomínanú, no klasickú marxovskú kategóriu záujmu do reflexií spoločnosti. Referenčným bodom diskusií o predmete marxistickej sociológie však primárne nebola sociálna realita, ani dobový stav vedného odboru vo svete, ale historický materializmus, vo vzťahu ku ktorému sa vyhŕaňovalo aj chápanie sociológie a jej predmetu. (Szomolányiová 1990: 33-34) Všetky tieto tendencie sa ukazujú ako platné aj pre vznikajúcu sociológiu náboženstva. V spore o predmet marxistickej sociológie boli podľa Szomolányiovej tí, čo sa snažili o obnovu sociológie voči predstaviteľom marxistickej filozofie v pozícii „oslabených“, kým „presilovku“ hrali skôr filozofi a tí určovali „pravidlá hry a rozmer ihriska“. (Tamže) Aj preto zakladajúci členovia sociologického pracoviska, vzdelaním alebo pôvodným pracovným zaradením najmä filozofi či historickí materialisti, viac menej akceptovali otázku vzťahu k historickému materializmu ako platformu pre úvahy o statuse sociológie a jej vzťahu k iným spoločenským vedám.

Popri ideových a filozofických zdrojoch obnovy sociológie náboženstva a jej základov na Slovensku boli dôležitou súčasťou jej inštitucionálne formy. Personálne a intelektuálne zdroje k novo sa formujúcej sociológii náboženstva možno nájsť aj na iných vtedajších sociologických a sociologizujúcich pracoviskách – v Osvetovom ústave v Bratislave či aj na iných spoločenskovedných katedrách vysokých škôl, na ktorých sa aspoň na úrovni teoretickej reflexie venoval priestor aj sociologickej reflexii náboženstva. (Pašiak 1969: 10-16; 1997: 106) Z hľadiska organizačných foriem budovania disciplíny boli dôležité viaceré formalizované štruktúry. Okrem existencie sekcie sociológie náboženstva pri Slovenskej sociologickej spoločnosti SAV (SSS), (celá SSS mala podľa Szomolányiovej už pri založení v 1964 231 členov) či Katedry filozofie na Filozofickej fakulte Univerzity P. J. Šafárika v Prešove²⁶ existovala v 60. rokoch aj skupina (dvoch, ako vyplýva z výpovede B. Kvasničku) pracovníkov v Sociologickom ústave SAV (ktorý bol založený v roku 1965, o päť mesiacov skôr ako Katedra sociológie na FiF UK), ktorí sa zamerali na sociologické skúmanie náboženstva a z ktorých boli niektorí (P. Prusák) zodpovední za realizáciu prvého plošného reprezentatívneho výskumu religiozity na Slovensku. Práve títo pracovníci Sociologického ústavu SAV prešli na začiatku normalizačného obdobia do novovytvoreného Ústavu vedeckého ateizmu SAV (P. Prusák, B. Kvasnička), čím svoju výskumnú tému a agendu preniesli na iné

²⁶ Podľa dokumentu *Súčasný stav sociológie na Slovensku* (k 1. 6. 1965) bola na tejto katedre rozvíjaná sociológia náboženstva, mládeže a morálky. Dokument zároveň uvádza prehľad ďalších rôznych sociologických pracovísk na vtedajšom Slovensku. (Szomolányiová 1990: 99-103)

pracovisko. Odchod ľudí zo Sociologického ústavu Klobucký považuje za jeden z prejavov celkovej diskontinuity (personálnej, výskumno-tematickej a aj organizačnej) v slovenskej sociológii. (Klobucký 2014: 54)²⁷ Zdôrazňovanie diskontinuity na sociologickom pracovisku však odpútava pozornosť od iného druhu kontinuity. Istý druh kontinuity vo výskume či reflexii náboženstva totiž po zániku sociologického skúmania náboženstva v Sociologickom ústave SAV zostal a zachovávalo ju už zmienené pracovisko vedeckého ateizmu SAV.

Ako bolo naznačené, práve na vedecký ateizmus zameraní pracovníci SAV boli dôležitou súčasťou formujúcej sa sociológie náboženstva. V rámci Filozofického ústavu SAV od roku 1960 do roku 1967 existovalo Oddelenie vedeckého ateizmu²⁸, na základoch ktorého od konca roku 1970 vznikol Kabinet vedeckého ateizmu SAV ako samostatné pracovisko, ktoré bolo v marci 1971 transformované na Ústav vedeckého ateizmu SAV²⁹. Práve na tomto pracovisku už od jeho vzniku pracovali ľudia, ktorí pôvodne realizovali prvý celoplošný empirický reprezentatívny výskum religiozity (svetonázoru) na Slovensku a ktorí aj zachovali dotazníky z terénneho zberu dát. V tomto kontexte je dôležité zdôrazniť, že kým v rámci inštitucionálnych zmien došlo prechodom z reformného obdobia do normalizačného k diskontinuite v sociologickom skúmaní náboženstva, z hľadiska personálneho pretrvávala jeho pomerne vysoká miera kontinuity až do konca existencie Ústavu vedeckého ateizmu SAV. V odbore vedecký ateizmus došlo nielen k pokračovaniu ich činnosti, ale aj k inštitucionalizácii tohto nového smeru, hoci aj na úkor disciplinárnej vyhranenosti ako sociológie náboženstva, ktorá bola pod hlavičkou vedecký ateizmus navonok zneviditeľnená.

Jedným z prejavov inštitucionalizácie sociológie, ale aj sociológie náboženstva v Československu bola ich profesionalizácia. Tá sa prejavovala nielen z hľadiska kreovania samostatných oddelení alebo samostatných akademických pracovísk (od zakladania katedier sociológie na vysokých školách v Prahe a Bratislave až po vytvorenie samostatných sociologických pracovísk na ČSAV a SAV v polovici 60. rokov), ale aj odpútavania sa od silného vplyvu historického materializmu či monopolu marxistického (alebo skôr marxisticko-leninského) výkladu sociológie. Súčasťou profesionalizácie sociológie (sociológie náboženstva) sa stala aj jej vnútorná demokratizácia a decentralizácia.

²⁷ Bohumír Kvasnička v biografickom rozhovore upozornil, že bol ešte počas pôsobenia v Sociologickom ústave SAV vyškrtnutý z KSC, na čo sa vtedajší riaditeľ ústavu nepozeral dobre. No k nástupu na nové pracovisko vedeckého ateizmu mu pomohol riaditeľ nového ústavu Félix Vašečka, ktorý sa zaňho politicky zaručil.

²⁸ V prehľade k 1. 6. 1965 je v súvislosti s oddelením vedeckého ateizmu pri FÚ SAV spomenutý prieskum religiozity obyvateľstva na Slovensku. (Szomolányiová 1990: 101) Pravdepodobne ide o „jednoduchú anketu“ realizovanú pracovníkmi oddelenia vedeckého ateizmu na FÚ SAV na niektorých stredných a odborných školách na Slovensku, na základe ktorej vznikol zborník *Mladost' a jej zápasy*, ako to uvádza vo svojich spomienkach B. Kvasnička.

²⁹ V rámci činnosti tohto ústavu pracovalo aj menšie oddelenie sociológov a vychádzal časopis *Ateizmus*, ktorý obsahoval viacero sociologických alebo sociologizujúcich štúdií. Ústav uznesením Predsedníctva SAV od 10. 2. 1990 zanikol. (Kováč a kol. 2014: 601)

Z hľadiska teórie Pierra Bourdieua by sme mohli povedať, že došlo k autonómizácii nového vedeckého poľa. (Bourdieu 2010) Súčasťou takejto autonómizácie sociológie bola jej empirizácia, v rámci ktorej bolo realizovaných veľké množstvo reprezentatívnych sociologických výskumov verejnej mienky v rámci celého Československa. Tieto výskumy umožnili a mnohé dodnes umožňujú odlišiť vo vzorke názory a postoje obyvateľov oboch častí štátu. No zároveň v rámci asymetrického fungovania poľa vedy a sociológie sa začali paralelne realizovať viaceré obdobné výskumy len v rámci Slovenska. Prejavom profesionalizácie, ktorá bola zároveň decentralizáciou, a teda aj demokratizáciou, bolo napríklad aj časté využívanie slovenskej a maďarskej jazykovej mutácie dotazníkov v celočeskoslovenských výskumoch. Táto profesionalizácia však, podobne ako aj v iných oblastiach verejného života, bola stále úzko spätá s vládnuou KSČ. Jedným z prejavov a pravdepodobne aj jedným z dôsledkov profesionalizácie a inštitucionalizácie sociológie, spojená s meniacim sa charakterom politického režimu v druhej polovici 60. rokov, bola aj jej zmena vzťahu k moci. Z objektu pôsobenia ideologických síl sa sociológia zmenila na subjekt vytvárania expertných poznatkov (ale aj odporúčaní) pre dosahovanie celospoločenských cieľov. Väčšina sociologických pracovísk vznikla z iniciatívy či za podpory (v každom prípade so súhlasom) vedenia KSČ. Takýmto spôsobom boli napríklad v Československej akadémii vied a na Univerzite Karlovej v Prahe z rozhodnutia najvyšších straníckych orgánov už v polovici 60. rokov vytvorené štyri interdisciplinárne tímy, ktorých úlohou bolo rozpracovať nový československý model socializmu. (Hoppe et al. 2015) No ani priama angažovanosť vysokých straníckych funkcionárov do prípravy a realizácie týchto štyroch projektov, prípadne aj do realizácie iných sociologických výskumov neznižovala ich profesionálnu úroveň. Pravdepodobne najzásadnejším dôsledkom patronátu strany nad sociologickými výskumami boli interpretácie ich výsledkov, z ktorých mnohé, predovšetkým po januári 1968, keď došlo k nástupu reformných procesov v KSČ a v štáte, viac-menej legitimizovali reformnú politiku vedenia štátu. Okrem známeho a v istom prípade prelomového výskumu stratifikácie československej spoločnosti vedeného Pavlom Machoninom (Machonin a kol. 1969) bol dôležitým pre rozvoj empirickej sociológie aj celočeskoslovenský reprezentatívny výskum realizovaný tímom vysokopostaveného funkcionára KSČ Zdeňka Mlynára *Postoje občanov k politike*, ktorého výsledky sa však spracovali až po roku 1990. (Brokl et al. 1999)

Pri etablovaní sa disciplíny bol dôležitým aj fakt asymetrického modelu československej a samostatnej slovenskej štruktúry vedeckých pracovísk a vedných disciplín. Z toho vyplývali aj odlišné personálne možnosti pražských a bratislavských pracovísk, no v mnohých výskumoch aj ich asymetrický vzťah, keď hlavným riešiteľom alebo koordinátorom boli pražské pracoviská,

zatiaľ čo slovenské, ak sa vôbec na projektoch podieľali, plnili len podpornú alebo doplnkovú funkciu. Podoláková takto napríklad spomína na prípravu tzv. Machoninovho výskumu sociálnej stratifikácie v Československu, kde bol koordinujúci český tím nielen v časovom predstihu, ale rozdiely boli aj vo veľkosti národných častí tímu, v lepšej jazykovej výbave a metodologickej a aj teoretickej pripravenosti českých výskumníkov. (Podoláková 1997: 152) V prípade sociológie náboženstva bol zjavný rozdiel najmä vo veľkosti tímov a dĺžke obdobia, keď boli inštitucionalizované skúmania na sociologických ústavoch ČSAV a SAV. V Prahe existovalo samostatné oddelenie teórie a sociológie náboženstva v Sociologickom ústave ČSAV od jeho vzniku v roku 1965 až do jeho zrušenia v roku 1970. (Nešpor 2007b) Pracovalo tu 6-8 vedeckých pracovníkov, zatiaľ čo na Slovensku bola v Sociologickom ústave SAV bez výraznejšieho organizačného vyčlenenia len dvojica vedcov a aj to len počas dvoch rokov (1969 – 1970).

No podobne ako v českej sociológii aj na Slovensku mali politika a rozhodnutia komunistickej strany vplyv na rozvoj disciplíny a jej súčastí. A tak ako možnosti obnovenia sociológie boli späté s mocou, aj jej neskoršie utlmenie súviselo so zmenou mocenských pomerov v krajine. Podobne ako v Prahe aj na Slovensku sa pole novovznikajúcej sociológie čiastočne prelínalo s poľom moci, čo dávalo novej disciplíne výrazne väčšie možnosti, no zároveň aj čiastočné obmedzenia jej autonómie. Z hľadiska prínosu k rozvoju sociológie náboženstva na Slovensku sa obdobie jej postupnej inštitucionalizácie vyznačuje tým, že nestihlo prekročiť úroveň udržiavania všeobecnej informovanosti o aktuálnej situácii v svetovej sociológii náboženstva, prípadne že sa zameralo na kritiku niektorých prístupov v disciplíne z marxizmom inšpirovaných pozícií. Z metodologického hľadiska sa ukazovala pomerne vysoká dôvera v empirické meranie religiozity štandardnými kvantitatívnymi metódami. Ako je vidieť zo samotného výskumu, ktorý bol v rámci etablovania sociológie na Slovensku realizovaný v roku 1968, podarilo sa v ňom sklbiť dobové poznanie o sociologickom výskume náboženstva s tvorivým prispôbením jej podmienkam a dobovým politickým problémom.

Etapa inštitucionalizácie sociológie náboženstva skončila „rozplynutím“ sa tejto subdisciplíny v novoetablovanom strešnom odbore vedecký ateizmus na začiatku 70. rokov. Ako spomína B. Kvasnička, už vtedy takýto projekt samostatného strešného pracoviska kritizoval z viacerých hľadísk ako rizikový a nebol naklonený myšlienke vzniku nového ústavu SAV. *„Existuje moje vyjadrenie, resp. stanovisko datované 16. apríla 1970, v ktorom, stručne povedané, obhajujem myšlienku zachovania výskumu náboženstva a ateizmu v organickom spojení so základnými, kmeňovými vedeckými disciplínami, filozofiou, sociológiou, historiografiou, psychológiou, etnografiou. Samostatná disciplína „ateizmus“ neexistovala, azda s výnimkou v Sovietskom zväze. Bol problém*

získania a formy vedeckej hodnoty a už možnosti a formy obhajovania vedeckých prác, nehovoriac už o práve školenia vedeckých pracovníkov (tieto problémy sa skutočne neskôr objavili). Upozorňoval som aj na problém kádrovej základne, lebo vo vznikajúcom, resp. predpokladanom ústave by síce boli niekoľkí kandidáti vied, ale žiaden samostatný vedecký pracovník, nevyhnutne potrebný pre funkcie príslušných oddelení (história, filozofia, sociológia, resp. psychológia).“

Práve vďaka existujúcemu pomerne aktívnemu spoločenstvu ľudí zaujímajúcich sa o sociológiu náboženstva sa podarilo na Slovensku realizovať na konci 60. rokov dovtedy prvý a jediný reprezentatívny výskum religiozity pred nástupom normalizácie. Tento výskum sa však vyhol pozornosti aj Nešporovi (Nešpor 2008), ktorý analyzoval aj odkazy na sociologické výskumy v časopise *Ateizmus*, kde bolo počas jeho existencie niekoľko zmienok o výskume, napríklad v článku Ľubomíra Siváka. (Sivák 1989) Hoci išlo v 60. rokoch o krátke, no veľmi dynamické obdobie obnovovania sociológie, nedá sa v tomto kontexte súhlasiť s konštatovaním Z. R. Nešpora, ktorý uvádza, že po roku 1948 „slovenská sociológia náboženstva na štyridsať rokov úplne zanikla“. (Nešpor 2008: 201) Dôvodom jeho konštatovania však môže byť, že Nešpor programovo, hoci bez jasných argumentov vylučuje z línie sociológie náboženstva práce marxistických filozofov a „vedeckých ateistov“, spomedzi ktorých menuje predovšetkým Andreja Siráckeho a Felixa Vašečku. (Nešpor 2008: 203) V kontexte jeho knihy, kde považuje za súčasť sociológie náboženstva aj nie veľmi sociologizujúcich a filozofujúcich, no teologizujúcich kresťanských autorov, to pôsobí nie veľmi nezaujate, prinajmenšom však neadekvátne selektívne.

Z dostupných zdrojov sa dá zatiaľ rekonštruovať jediný známy realizovaný celoslovenský reprezentatívny výskum religiozity, ktorý vznikol v období inštitucionalizácie sociológie náboženstva – *O svetonázorových postojoch obyvateľov Slovenska* (SPOS). Ide zároveň o prvý dodnes kompletne zachovaný výskum verejnej mienky na reprezentatívnej vzorke slovenskej populácie. Tento výskum sa v niektorých otázkach stal vzorom pre viaceré neskôr opakované výskumy slovenského Ústavu pre výskum verejnej mienky (neskôr priradeného k štatistickému úradu)³⁰. Príprava, realizácia aj spracovanie výsledkov výskumu sú zároveň dobrou ukážkou dobovej politickej atmosféry, ale aj štandardov práce obnovujúcej sa empirickej sociológie na Slovensku. Priebeh výskumu ukazuje na dôležitosť spolupráce rôznych výskumníkov z rôznych pracovísk a s rôznou profesionálnou špecializáciou, teda dôležitosť vedeckého

³⁰ Porovnania vybraných výsledkov sú v publikáciách Ústavu pre výskum verejnej mienky: *Náš svetonázor. Verejná mienka 2/1979. Ústav pre výskum verejnej mienky pri SŠÚ v Bratislave alebo napríklad Svetonázorová orientácia občanov SSR (výskumné úlohy z rokov 1968 – 1982). Analýza*, Bratislava, 1983, 34 s. Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, fond Slovenský štatistický úrad (ďalej f SŠÚ), šk. č. 582 – Dokumentácia realizovaného výskumu 1981.

spoločenstva. Aj príklad tohto výskumu ukazuje pomerne vysokú autonómiu výskumníkov a vedcov už aj pred januárom 1968, keď došlo k spusteniu spoločensko-politických reforiem. Zároveň vidieť, aké dôsledky malo zastavenie reformného procesu po auguste 1968 a nástup normalizácie na spracovanie a dostupnosť výsledkov tohto výskumu pre širšiu výskumnícku, predovšetkým sociologickú obec, čo trvalo až do konca roku 1989. No treba zdôrazniť aj úplné zabudnutie na tento v mnohých ohľadoch jedinečný a prelomový výskum počas dvoch dekád ponovembrového vývoja slovenskej sociológie. Toto zabudnutie zároveň naznačuje charakter postkomunistického obdobia v sociológii, ktoré odmietlo plošne celé obdobie štátneho socializmu 1948 – 1989 a s ním aj množstvo dovtedy realizovaných empirických výskumov aj s ich výsledkami v mnohých oblastiach výskumu.

Príbeh prvého výskumu religiozity

Samotný obsah výskumu *O svetonázorových postojoch obyvateľov Slovenska* a jeho teoretické východiská sú výsledkom nielen širokej medziinštitucionálnej spolupráce v obnovujúcej sa slovenskej sociológii, ale tiež česko-slovenskej a aj širšej medzinárodnej spolupráce. Ukazuje na pomerne zložitú deľbu práce medzi širokým okruhom ľudí a inštitúcií, ktoré boli do jeho prípravy zapojené. Organizačná zložitosť zároveň ukazuje, že ide o už inštitucionalizovanú činnosť, čím sa sociológia náboženstva z predchádzajúcich období, keď bola súčasťou prác individuálnych mysliteľov, posunula koncom 60. rokov na kvalitatívne aj štrukturálne inú úroveň.

Jadro výskumu vychádza čiastočne z pilotného výskumu religiozity obyvateľov Severomoravského kraja Eriky Kadlecovej (Kadlecová 1967), ktorá bola aj odbornou oponentkou projektu výskumu na Slovensku. Pôvodná idea výskumu vznikla podľa jedného z autorov Jaroslava Čelka už v jeseni 1966 a ako taká vyžadovala podporu množstva iných rôznych aktérov vedeckého života. „No a potom sa to nejako tak kryštalizovalo a ten zámer sa potom rozvíjal na jar šesťdesiatšedem. No ja a Prusák sme vtedy diskutovali s viacerými. Prusák bol totiž predtým pracovníkom oddelenia vedeckého ateizmu v Slovenskej akadémii vied, toho prvého, ktorý vznikol v roku 1960. Ale prišiel ako asistent Vysokej školy poľnohospodárskej. Vtedy už bol mimo ústavu, pracoval v inej sfére, ale o túto problematiku sa stále zaujímal, stretávali sme sa. No a potom s ďalšími viacerými ľuďmi, a keď bol takpovediac taký rámcový zámer, tak sme hovorili aj s poprednými slovenskými mysliteľmi, vtedy s akademikom Ladislavom Szantóm. Ten podporil tento zámer. A s veľkým záujmom a podporou sme sa stretli u akademika Andreja Siráckeho. No a tak vznikla potom otázka, kto projekt vypracuje, konkrétny ten rámcový zámer premietne do konkrétneho projektu. Vtedy som bol riaditeľom Osvetového ústavu. V roku šesťdesiatšedem sme po dlhých, rôznych zložitých debatách

a diskusiách s vedúcimi rezortu kultúry a informácií uvažovali o „zvedčení“ osvetovej práce. Boli jednoducho snahy, aby sa osvetová činnosť opierala aj o konkrétne poznatky vyplývajúce z vtedajšieho spoločenského vývoja.“³¹ V podstate išlo o interný námet Jaroslava Čelka a Petra Prusáka (ktorý sa neskôr stal hlavným riešiteľom výskumu a je uvádzaný ako autor väčšiny výstupov) na pôde Kabinetu pre výskum verejnej mienky Osvetového ústavu v Bratislave (odtiaľ sa neskôr výskumný kabinet presunul do novovznikajúceho Ústavu pre výskum kultúry a verejnej mienky v Bratislave ako rezortného ústavu Ministerstva kultúry SSR). Pri vzniku vidieť koordináciu aktivít s Filozofickým ústavom SAV, Sociologickým ústavom SAV a rezortného pracoviska Ministerstva kultúry SR, spolupracovníkmi boli aj ľudia pracujúci na Katedre sociológie FiF UK. Práve toto spojenie rôznych pracovísk a nie jednoznačné napojenie na Sociologický ústav SAV (Peter Prusák prešiel do Sociologického ústavu až po dokončení terénneho zberu dát) je jedným z možných dôvodov, prečo sa výskum doteraz neuvádza v žiadnych analýzach vývoja a inštitucionalizácie sociológie na Slovensku.

Jaroslav Čelko pripomína silnú inšpiráciu pri príprave výskumu u českých kolegov a v Nemecku. Metodika výskumu bola prevzatá z nemeckého pracoviska pre výskum verejnej mienky v Allensbachu (Inštitút pre demoskopiu tam bol založený už v roku 1947), ktorý v tom čase pracoval s metodikou Gallupovho ústavu. „Ale oni boli ochotní, Pražáci boli ochotní spolupracovať, aj nám pomáhali. Ja sa čestne priznám, že teda boli, ako sa hovorilo, o konskú hlavu pred nami, no v tých prípravách už boli omnoho ďalej. No a hľadali sme potom aj informácie takpovediac z vedeckého sveta, Gallupov ústav, potom v Allenbachu bol dobrý ústav. Tak pozháňali sme materiály, informácie, a tak sme potom nadobudli presvedčenie, že by sme to aj my vedeli robiť. Tak sme sa teda do toho pustili.“

Tento konkrétny výskum svetonázoru (religiozity) je aj názornou ukážkou prvopočiatkov empirických výskumov na Slovensku v polovici 60. rokov. Tak, ako konštatovala pri reflexii obdobia pri obnovovaní sociológie Soňa Szomolányiová, pionierska generácia sociológov robila v nie práve ideálnych podmienkach veľa preto, aby prekonala dôsledky neblahého dedičstva diskontinuity vo vývine slovenskej sociológie. Ich spoločným menovateľom bola núdza o kvalifikované kádre a nerozvinutosť vedy na úseku teórie i metodológie. (Szomolányiová 1990: 76) Tak ako v iných prúdoch obnovujúcej sa sociológie absentovali aj pri tomto výskume vyštudovaní sociológovia. „Keď sa na základe odporúčania potom aj týchto našich popredných akademikov v podstate prijal zámer, tak zasa vznikla otázka, kto to má urobiť. Lebo na Slovensku veľká ochota nikde nebola. Objednávka takpovediac bola,

³¹ Rozhovor s Jaroslavom Čelkom, 2014. Všetky citácie vychádzajú z rozhovoru, ktorý realizoval Ľubomír Sivák.

ale realizátor nebol. Zaujímavá situácia vznikla, lebo oddelenie vtedy sa začalo vytvárať a už neviem, či a v akom rozsahu aj oddelenie sociológie vo Filozofickom ústave Slovenskej akadémie vied. No a boli tu niektorí pracovníci so sociologickými tendenciami, hoci pôvodne neboli sociológovia, ale na Slovensku sa nedalo inak, len akosi vytvoriť sociologickú bázu, bázu sociologického výskumu z ľudí, ktorí boli buď filozofi, alebo historici alebo iní. No a nikde nebol záujem. No a tak mne osobne sa teda adresovala otázka, či som ochotný sa v Kabinete pre výskum verejnej mienky tak osobne angažovať, či sme ochotní túto úlohu na seba vziať. No a tak sme sa aj teda podobrali a mal sa uskutočniť výskum niekedy na jar v šesťdesiatom ôsmom. Lebo bol pripravený projekt už teda ku koncu roka 67. Projekt vypracoval Peter Prusák, ktorého sme prijali tiež na čiastočný úväzok. Nevie, ako by to bolo dnes, ale na ten rozsah práce, ktorý to vyžadovalo, on sa teda podujal pracovať a pracovať za nie veľkú odmenu. No a aj je on všade uvedený ako riešiteľ. Ja som, prirodzene, mohol byť ako spoluriešiteľ, ale to sa akosi nepatrilo, aby som sa tam nominoval ako vedúci pracoviska. My sme už potom mohli využiť v kabinete existujúcu sieť anketárov.“

Ako bolo naznačené, základ výskumu bol pripravený už v roku 1967, no politická a spoločenská liberalizácia na jar 1968 jeho realizáciu (z dnešného pohľadu) paradoxne neurýchlila, ale trochu oddialila. „No a vtom prišiel rušný politický vývoj v roku šesťdesiatosem a bol znova problém – máme v tejto situácii výskum robiť alebo nie? Lebo tam bolo zrejme, že vzniknú aj vplyvy emotívne, ktoré vtedy nebolo možné vylúčiť ani v tejto sfére. Naopak, znovu sa ozval doktor Gašparec³² vtedy a v Katolíckych novinách žiadal, aby sa otvorilo pracovisko, ktoré bude rozvíjať výskum religiozity v kontexte s cirkevnými potrebami. No tak neviem, ako sa to vôbec vyvíjalo, ani sme nemali čas na to. On s nami nekomunikoval, my sme ho nevyhľadávali a len som to teda zachytil, že o takéto niečo sa usilujú. No ale medzitým už náš výskum bežal, potom – dá sa to nájsť – aj sa uskutočnil. No a pretože tie predchádzajúce neboli známe, o nich sa v podstate nevedelo, tak sa začalo hovoriť o tomto výskume ako o prvom výskume religiozity na Slovensku. K tomuto vari všetko.“

Nakoniec sa predsa len rozhodli, aj napriek dynamickým zmenám v spoločnosti a verejnej mienke, v projekte pokračovať. V júni a júli 1968 bol dokončený projekt aj dotazník. O oponentské posudky boli požiadani okrem Eriky Kadlecovej aj Belanský³³ a neskôr Martin Katriak. Odborným garantom pre metodiku výskumu, tvorbu otázok a prácu s anketárskou sieťou bol Jozef Karásek. Obaja posledne menovaní zastrešovali metodologickú úroveň výskumu. „A napríklad pri stavbe otázok to nebolo ľahké v tej situácii a v žiadnej

³² K postave a sociológii Ignáca Gašparca sa viac venuje napríklad Nešpor alebo Turčan s Laiferovou. (Nešpor 2008: 200-201; Turčan – Laiferová 1997: 14)

³³ Krstné meno sa nepodarilo zistiť – poznámka autora.

to nie je ľahké, lebo problematika je zložitá. Hľadali sme takú formu otázok, aby nevyzývali odpor. No, a on (Jozef Karásek – pozn.) teda trpezlivo takpovediac vážil každé slovo. On tak hovoril: „Viete, otázky musia byť tak, aby ich ľudia prijímali.““ No ale chcem spomenúť jednu vec, že Katriak predtým pracoval v Osvetovom ústave. A je takpovediac zaznamenané, že on využíval metodické sondáže pri prieskume účinnosti osvetovej práce. On bol prvý. To tiež nie je malá vec. Kto to vie dnes?“

Formovanie sociológie náboženstva na Slovensku a aj realizácia prvého celoslovenského výskumu religiozity potvrdzujú predstavu Alijevovej, ktorá podotýka, že odvetvové sociológie boli v čase svojho vzniku a formovania v značnej miere späté s vtedajšou štruktúrou rezortného výskumu, ktorý im poskytoval inštitucionálne zázemie, bez čoho by na Slovensku bolo sotva možné pestovať takú širokú paletu odvetvových sociológií. (Alijevová 1997: 34)

Napriek inštitucionálnej ukotvenosti na Osvetovom ústave, teda mimo hlavných sociologických pracovísk a nejednoznačného inštitucionálneho zázemia celého tímu spolupracovníkov mal projekt všetky základné atribúty štandardného reprezentatívneho sociologického výskumu. Cieľom výskumu podľa projektu bolo získať údaje: 1. o stave religiozity na Slovensku a o svetonázorovej štruktúre dospelého obyvateľstva Slovenska, 2. o vzťahu svetonázorovej štruktúry so štruktúrou sociálnou, kultúrnou, biologickou, vekovou a inou, 3. o mieste a význame náboženstva v štruktúre hodnôt občanov, 4. o názoroch na súčasný stav a o postojoch ľudí a pri riešení niektorých aktuálnych otázok cirkevnej politiky v ČSSR. (Prusák 1970)

Prípravu výskumu neprerušila ani invázia armád piatich členských krajín Varšavskej zmluvy 21. 8. 1968. Na základe oponentských posudkov bol projekt a dotazník upravený a 8. a 9. 10. 1968 sa uskutočnil predvýskum v Pezinku a Bratislave na vzorke 40 respondentov. V rámci predvýskumu sa overovala zrozumiteľnosť a jednoznačnosť otázok v dotazníku, úplnosť možných odpovedí, sugestibilita otázok, zvládnuteľnosť rozsahu dotazníka a overovala sa spoločenská atmosféra spolu s ochotou odpovedať na otázky³⁴. Necelé dva týždne nato, 27. 10. – 8. 11. 1968, sa realizoval celoslovenský zber materiálu prostredníctvom anketárskej siete Výskumného ústavu kultúry a verejnej mienky na vzorke 1400 respondentov. Vzorka bola vytvorená z dospelaj populácie vo veku nad 18 rokov kvótnym výberom. Vzorka bola reprezentatívna podľa pohlavia, veku, sociálnej príslušnosti, veľkosti obce a kraja. Výskum sa realizoval technikou štandardizovaného rozhovoru. Pre strojové spracovanie sa neskôr použilo 1265 dotazníkov (135 dotazníkov sa nevrátilo, alebo boli vylúčené z dôvodu nedodržania pravidiel zberu). (Prusák 1970: 68-69)

³⁴ Na základe predvýskumu zistili, že spoločenská atmosféra je takémuto výskumu priaznivá a došlo k vypusteniu niektorých otázok a preformulovaniu iných.

Na základe pôvodných dotazníkov, ktoré sa zachovali, sa dá veľmi presne a podrobne identifikovať jeho štruktúra. Prvou časťou dotazníka boli otázky zamerané na životný štýl respondenta a jeho spokojnosť so životom, čo túto časť výskumu zaraďuje aj do sociológie spôsobu života a výsledky výskumu umožňujú identifikovať základné spôsoby trávenia voľného času v roku 1968 na Slovensku. Medzi trinástimi otázkami prvej časti bola zaradená aj otázka o frekvencii návštev kostola (bohoslužieb). Ďalší blok troch otázok bol zameraný na vlastnú rodinu a zdravie. Jadrom dotazníka bola časť tridsaťdva otázok, ktoré sa dajú súhrnne zaradiť do skupiny náboženstvo a morálka. Dve otázky merali politickú a verejnú angažovanosť, osem otázok zaznamenávalo sociálno-demografické znaky respondenta a dve, ktoré neboli určené respondentom, ale anketárom, zaznamenali informácie o okolnostiach realizácie rozhovoru. Jadro dotazníka zamerané na komplexné a viacdimenzionálne meranie religiozity v sebe obsahovalo štyri základné bloky otázok: 1. svetonázorová alebo náboženská sebaдекларácia (vrátane vyznania rodičov), 2. náboženská prax, 3. náboženské/svetonázorové viery a presvedčenia, 4. názory na náboženstvo a náboženský život všeobecne (náboženská sloboda, tolerancia, vzťahy štátu a cirkvi, význam náboženstva pre ľudí, morálnosť a náboženstvo). Zo širokého okruhu otázok však bol doteraz v rôznych podobách spracovaný len veľmi malý výsek.

Prvé výsledky boli dostupné ešte pred nástupom normalizácie, no s jasnými znakmi, že verejnosť nebude o výsledkoch podrobnejšie informovaná. V januári 1969 bolo 1265 dotazníkov spracovaných pravdepodobne vo výpočtovom stredisku (strojno-počtovníckej stanici) Slovenského knižného veľkoobchodu v Bratislave a Peter Prusák vypracoval dva varianty predbežnej správy. Variant pre vedúcich štátnych činiteľov a inštitúcie sa distribuoval podľa rozdeľovníka (Prusák 1969a), zverejnenie variantu pre tlač bolo pozastavené na základe rozhodnutia tajomníka ÚV KSS. Záverečná správa bola vypracovaná a odovzdaná k prepísaniu v septembri 1969 a následne distribuovaná podľa rozdeľovníka. (Prusák 1969b)³⁵ Z výsledkov výskumu boli napísané aj dva samostatné články v časopise *Sociológia* (Prusák 1970; 1971), ktorých spracovanie už naznačuje istú mieru autocenzúry a selektívneho výberu dát z výskumu.

Možno aj absencia pôvodných dát a podrobného spracovania výsledkov tohto unikátneho výskumu spôsobila, že sa s ním neskôr viac veľmi nepracovalo a existujú len útržkové zmienky o jeho výsledkoch v porovnaníach s neskoršími výskumami religiozity Ústavu pre výskum verejnej mienky pri

³⁵ K podkladom k výskumu Ľubomír Sivák uviedol, že podľa spomienok Jaroslava Čelka niekoľko exemplárov bolo archivovaných a v súčasnosti by sa mali nachádzať v archíve Slovenského štatistického úradu. Takýto dokument sa tam však zatiaľ nepodarilo nájsť – poznámka autora. Ďalšie zdroje informácií o výskume sú napríklad O zasadnutí Slovenského parlamentu ZVS v dňoch 1. a 2. 2. 1969. Útvar politických informácií ÚV KSS pre vedúcich funkcionárov, len pre vnútrostranickú potrebu, 12. 2. 1969, 4 s. (časť rozsiahlejšieho dokumentu); krabica: Školstvo, <http://www.upv.sav.sk/data/files/245.pdf> (naposledy navštívené 22. 8. 2016).

Štatistickom úrade SSR. (Sivák 1989) Doba dvoch veľkých spoločenských zmien, akým boli roky 1968 až 1970 (po liberalizácii spustenie normalizácie) však paradoxne umožnila zachovanie všetkých pôvodných vyplnených dotazníkov. Po reorganizácii Výskumného ústavu kultúry a verejnej mienky začiatkom 70. rokov sa všetky dotazníky dostali na novovytvorený Ústav vedeckého ateizmu SAV a po jeho zrušení v roku 1990 do súkromnej úschovy. Do súčasnosti sa zachovalo všetkých 1264 dotazníkov (o jeden menej ako bolo zozbieraných, pravdepodobne bol neskôr vyradený zo spracovania), ktoré boli v rokoch 2013 až 2015 v rámci projektu riešenom v Sociologickom ústave SAV opätovne spracované do elektronickej podoby a dáta uložené vo formáte .spss. Tým, že sa podarilo dostať k vyplneným dotazníkom, dali sa nielen rekonštruovať podrobne všetky uzavreté otázky (a prípadne odstrániť aj omyly v kódovaní, ktorých sa zjavne pri spracovávaní výsledkov kóderi v roku 1968 vo viacerých prípadoch dopustili), ale aj podrobne spracovať deväť otvorených otázok, ktoré dávali priestor respondentom na vlastné formulovanie názorov na skúmané témy. Rekonštrukcia dotazníkov zároveň umožnila zaznamenať aj obec, v ktorej respondenti bývali, čo umožňuje oveľa podrobnejšie a citlivejšie triedenia vzhľadom na veľkosť a typ sídla respondentov ako bolo pôvodné veľmi hrubé triedenie v otázke pre anketára.

Veľmi dôkladná rekonštrukcia výskumu a vytvorenie nového dátového súboru však ukázalo pri vyhodnotení niektorých otázok isté odchýlky od výsledkov prezentovaných v roku 1968 a neskôr. Niektoré boli spôsobené neakceptovaním niektorých dodatočných kódovaní v pôvodných dotazníkoch. Vzhľadom na kontrolovateľnosť celého procesu a výsledkov rekonštruovaného súboru a pomerne nejasné zostavovanie nových syntetizujúcich premenných v správach z výsledkov výskumu v rokoch 1969 až 1971 môžeme považovať rekonštruovaný súbor za autentickejšie a presnejšie zachytávajúci dobové nálady, postoje a názory obyvateľov Slovenska v októbri roku 1968, ako sú základné výsledky zverejnené v časopise *Sociológia* a v ďalších iných dostupných publikáciách. Vzhľadom na podobu výsledkov a charakter odpovedí v otvorených otázkach zároveň môžeme konštatovať, že aj dva mesiace po invázii vojsk Varšavskej zmluvy do Československa respondenti anketárom odpovedali otvorene a k veľkému skresleniu s vysokou pravdepodobnosťou nedošlo³⁶.

³⁶ Podobne ako v predvýskume zistil Prusák, aj iné výskumy realizované v rokoch 1968 a 1969 boli robené v atmosfére dôvery respondentov. Takýto záver uvádza aj Bečvář, ktorý spomína na výsledky testu dôvery v októbri 1968 v rámci ich metodiky. V časti II. svojej správy hovorí o dôvere a podpore verejnosti pri kontakte s anketármi a to najmä na Slovensku. V ich výskume neodpovedalo vo vtedajšom Československu 5 % opýtaných a ďalších asi 15 % vyjadřilo obavy alebo strach (išlo o asi 310 respondentov z 1800 opýtaných v celom Československu). (Bečvář 1990) M. Katriak podobne spomína výskum z októbra až novembra 1968, v ktorom sledovali okrem iného otvorenosť respondentov voči anketárom. Z výsledkov im vyšlo, že ochotne a bez akéhokoľvek podnecovania odpovedalo až 72,8 % opýtaných, zdržanlivo, veľmi uvážene a s podnecovaním 23,1 % a neochotne, bez záujmu a vyhýbavo odpovedalo len 3,8 % opýtaných. Podľa celkového

Problémy s výsledkami

Pred rekonštrukciou výsledkov výskumu *O svetonázorových postojoch obyvateľov Slovenska* z roku 1968 boli najreprezentatívnejšími a najdostupnejšími výsledky uverejnené P. Prusákom v časopise *Sociológia* v rokoch 1970 a 1971. Predbežná správa z výskumu (Prusák 1969a) bola v podstate nedostupná, teda výsledky sa nedali ani kontrolovať, ani podrobnejšie analyzovať. Napriek tomu, že autor štúdií z výskumu konštatoval, že „zhromaždené údaje majú viac menej orientačný charakter“ a poskytujú akoby len „možnosť prvého zmapovania terénu“ (Prusák 1970: 66), samotný výskum, ako je už skôr uvedené, bol výrazne inšpirovaný aj zahraničnými výskumami religiozity a dokázal pracovať s mnohodomenzionálnym modelom religiozity. Teda nie zhromaždené údaje, ale skôr len publikované výsledky mali orientačný charakter. Kompletne výsledky totiž umožňujú pomerne hlbokú analýzu komplexne chápanej religiozity, porovnateľnú s dobovými aj súčasnými svetovými výskumami.

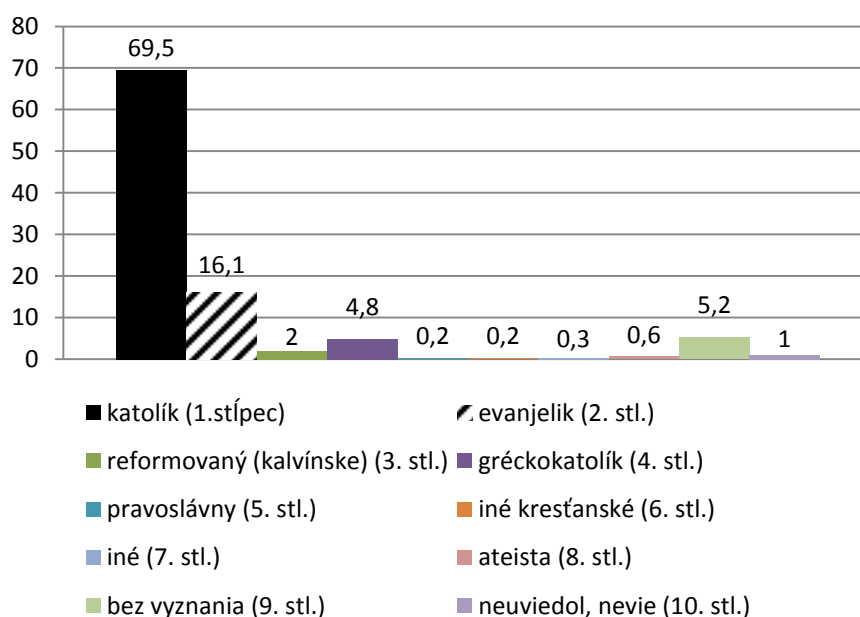
Autor štúdie z výskumu P. Prusák svoj text začína zhodnotením svetonázorovej štruktúry dospelého obyvateľstva, ktoré rozčlenil veľmi dobovo a dosť schematicky na ateistov (podľa jeho výsledkov išlo o 14,1 % opýtaných), veriacich (70,7 %) a nevyhranených (15,2 %). (Prusák 1970: 70) Výsledky tejto typológie potom ďalej analyzoval podľa rôznych kritérií a kontrolných znakov – triedil ich podľa pohlavia, veku, zamestnaneckých skupín či vzdelania. Typológiu vytvoril na nasledujúcich definíciách ako premennú kombinujúcu viaceré znaky. Za veriaceho bol považovaný občan, „ktorý verí v existenciu vyšších nadprirodzených síl a túto vieru nejakým spôsobom premieta do svojho správania“. (Prusák 1970: 67) Za ateistu bol považovaný človek, „ktorý neverí v existenciu nadprirodzených síl a neuchádza sa so svojím správaním o nijakú priazeň u nich. ...nemá potrebu patronácie nejakej nadprirodzenej bytosti.“ (Prusák 1970: 68) Treba však upozorniť na zjednodušenia v jeho východiskách, lebo napríklad jeho definícia skôr ako ateizmus meria agnosticizmus. Václavík na základe najzákladnejších definícií hovorí o ateizme ako o postoji, ktorý je spojený s vedomým odmietaním Boha, bohov či iných nadprirodzených bytostí. Agnosticizmus zasa definuje ako prístup, ktorý nepopiera existenciu Boha, ale len možnosť ju spoznať, či nejako dokázať jeho existenciu alebo existenciu nadprirodzených síl, inými slovami ide o postoj zrieknutia sa úsudkov o existencii alebo neexistencii Boha či iných vyšších síl. (Václavík 2007: 472) Za nevyhraneného bol zasa vo výskume SPOS považovaný ten, kto nemal „vyhranený ani materialistický, ani náboženský svetový názor a jednoznačne ich nemanifestuje navonok. Jeho svetový názor je mozaikou predstáv náboženského (prípadne idealistického) a materia-

zhodnotenia výskumu im vyšlo, že úprimne a pravdivo odpovedalo 86,7 % opýtaných, menej úprimne 11,9 % a neúprimne alebo menej pravdivo len 1,1 % opýtaných. (Katriak 1971)

listického svetonázoru.“ (Prusák 1970: 68) Táto nie veľmi jednoznačne vymedzená definícia nevyhranenej je však tiež problematická, pretože nie je vo výskume operacionalizovaná konkrétnou premennou (prípadne premennými). V celom dotazníku sa totiž nedá nájsť jednoznačný indikátor priamo merajúci materialistický svetonázor. Odvodiť sa to dá len nepriamo (napríklad cez otázky o vzniku sveta a podobne). No považovať takéto tvrdenia za indikátor materialistického svetového názoru je veľmi problematické.

Problémom štúdií a spracovania výsledkov výskumu Prusákom a jeho tímom je, že sa nedá nájsť, kombináciou presne ktorých meraných znakov (otázok z dotazníku) vytváral jednotlivé typy. Len hypoteticky by sa dalo odvodiť, že išlo o kombináciu asi troch znakov – 1. svetonázorovej seba-deklarácie, 2. náboženskej praxe v podobe návštevy kostola a 3. konkrétnej viery v Boha, prípadne v stvorenie sveta. Všetky ďalšie analýzy Prusák robil už len na základe triedenia výsledkov v rámci týchto troch uvedených typov svetonázorov. Tieto údaje v rámci Prusákom vytvorenej typológie je dôležité uviesť najmä preto, že sa výrazne odlišujú od parciálnych výsledkov zo zrekonštruovaného výskumu, ako sú uvedené v grafe č. 1.

Graf č. 1: **Štruktúra populácie podľa vyznania** (otázka VII: Akého ste náboženstva?)

Zdroj: SPOS 1968

Treba zdôrazniť, že ani v jednej zo správ z výskumu alebo štúdií (Prusák 1969a, 1969b, 1970, 1971) nie je vyhodnotená priamo otázka zisťujúca, k akému náboženstvu sa respondenti hlásia. V predbežnej správe je uvedené prvostupňové triedenie takmer všetkých otázok uvedených v dotazníku a dokonca aj s takmer identickými výsledkami, aké vyšli aj v zrekonštruovanom dátovom súbore v roku 2015. Najväčšie odlišnosti sú v podstate len pri vyhodnocovaní otvorených otázok, keďže pôvodne boli odpovede zaradované do kategórií podľa iného kľúča a s iným počtom kategórií odpovedí, ako sme robili pri rekonštrukcii výskumu.

Hoci pôvodne boli základné tri typy svetonázorových orientácií prezentované ako syntetické znaky kombinujúce viaceré znaky respondenta, porovnanie so štruktúrou prihlásených k rôznym konfesiám, v Prusákovej štúdii a aj v predbežných výsledkoch je vidieť podhodnocovanie podielu deklarovaných veriacich vo vtedajších záveroch výskumu. (Prusák 1969a, 1970) Podľa Prusákových výpočtov sa prihlásilo ku katolíckej cirkvi 57,63 % opýtaných (z toho identifikoval 81,6 % ako veriacich), na zrekonštruovaných údajoch sme napočítali zo vzorky až 69,5 % tých, čo sa prihlásili ku katolíckej cirkvi, teda takmer 12 % viac. Okrem toho Prusák vo svojom sumárnom zhodnotení konfesionalnej štruktúry podhodnotil vo vzorke evanjelikov o 4 % (uviedol ich 12,72 %, čo bol takmer identický podiel ako podľa sčítania v roku 1950) a neuviedol reformovaných (ktorých podľa zrekonštruovaného súboru boli 2 %) ³⁷. Gréckokatolíkov, ktorých bolo podľa zrekonštruovaného súboru 4,8 %, však Prusák zarátaval do skupiny katolíkov všeobecne. No ak by sme zo zrekonštruovaného súboru zrátali rímskych aj gréckych katolíkov spolu, bolo ich až 73,3 %, teda o viac ako 16 % oproti údaju, ako ho uvádzal Prusák.

Zo zrekonštruovaného výskumu nám vychádza, že k nejakej konfesii sa prihlásilo až 93 % respondentov a k ľuďom bez vyznania a ateistov spolu len asi 6,2 % opýtaných (k ateizmu sa prihlásilo otvorene len 1 % opýtaných). Samozrejme, teraz uvádzame prihlásených k náboženstvu a nie veriacich vyrátaných odfiltrovaním tých, ktorí nepreukazovali niektoré prejavy veriaceho, ako ich definoval Prusák. No ak by sme chceli nejako rekonštruovať syntetický indikátor tradičnej viery, ktorý by zodpovedal Prusákovej definícii, opäť by nám vyšli odlišné výsledky, tentokrát zasa nižšie, ako vyšli pred tak-

³⁷ Možno predpokladať, že ako aj v mnohých neskorších výskumoch dochádzalo aj vtedy k rôznym omylom pri sebazaradovaní sa u protestantov (alebo pri vyhodnocovaní otvorenej odpovede), keď sa k evanjelikom často zaradila aj metodisti (Evanjelická cirkev metodistická) či príslušníci iných protestantských cirkví. Vo vzorke zo zrekonštruovaného súboru je totiž zjavne nižšia miera prihlásených k reformovanej cirkvi (kalvínov) asi o 2-3 % oproti odhadu k roku 1970. Odchýlky však môžu byť čiastočne spôsobené aj miernou poddimenzovanosťou vzorky občanmi maďarskej národnosti, teda aj kalvínmi a miernou naddimenzovanosťou vysokoškolsky vzdelaných respondentov, teda aj mierne vyššou možnou prítomnosťou evanjelikov, ktorých aj v predchádzajúcom sčítaní bolo o 4 % menej. Práve tieto dva skúmané (nie však výberové kvótne) znaky – prihlásenie sa k náboženstvu a národnosť – vo výberovej vzorke boli výraznejšie odlišné od ich distribúcie v populácii obyvateľov Slovenska podľa výsledkov najbližšieho sčítania obyvateľstva v roku 1970.

mer päťdesiatimi rokmi. Ak by sme napríklad z rekonštruovaných výsledkov výskumu merali, koľkí respondenti sa prihlásili k nejakému náboženstvu, zároveň chodia aspoň občas do kostola a zároveň aj potvrdili, že ich presvedčeniu viac zodpovedá tvrdenie, že Boh existuje a ľudia sa pred ním budú zodpovedať za svoje skutky, potom by sme došli k výsledku, že takto tradičným spôsobom veriacich bolo na jeseň roku 1968 z celej vzorky 51,6 % opýtaných. Už len tieto najelementárnejšie rozdiely naznačujú, že s doteraz publikovanými výsledkami pri otázke o vyznaní a z nej odvodených typológií treba pracovať opatrnejšie a kritickejšie. Vývoj deklarovanej religiozity, teda prihlásenia sa k nejakej cirkvi alebo náboženstvu podľa sčítaní v rokoch 1950 až 1991 zároveň potvrdzuje hodnovernosť výsledkov zo zrekonštruovaného výskumu SPOS z roku 1968.

Podrobná rekonštrukcia výskumu však umožňuje oveľa viac možností, ako sa dá pracovať so zozbieranými výsledkami. Údaje uvedené v grafe č. 1 sú odpovede spracované po kódovaní do uvedených základných skupín. Otázka zameraná na prihlásenie sa k cirkvi bola napríklad otvorená, teda respondenti uviedli svoju konfesiю viackrát opisne. Voľne formulované odpovede však umožňujú vidieť aj istú mieru nejednoznačnosti, ako na otázku respondenti odpovedali. Hoci ide o malé počty tých respondentov, čo odpovedali pomerne opisne, je možné vidieť, ako sa rôzne dá vyjadriť svetonázorová alebo náboženská orientácia. V prípade reformovanej kresťanskej cirkvi uvádzali respondenti aj odpovede typu – „kalvín“, „evanjelik reformovaný“, „reformované kalvinistické“ a podobne. V prípade evanjelikov augsburského vyznania sa označovali jednoducho „evanjelik“, „evidujú ma ako evanjelika“ (čím respondent vyjadril istý dištanc od cirkvi). V prípade katolíkov rozptýl odpovedí nebol veľký, skôr išlo o naznačenie istého odstupu od cirkvi – „snáď katolík“, „na papieri asi katolík“ (katolíčka). V prípade ľudí bez vyznania alebo u ateistov niektorí uvádzali aj pôvodnú konfesiю – „podľa dokladov katolík, v skutočnosti bez vyznania“, „ateistka-katolíčka“, „bol som... (gréckokatolík, evanjelik)“, „vystúpil som z cirkvi“. No ako sme už upozornili, išlo o relatívne malé počty ľudí, ktorí naznačovali istú problematickosť svojej svetonázorovej identity alebo vzťahu k cirkvi.

K meraniu náboženskej príslušnosti treba dodať ešte jednu metodologickú poznámku. Vidieť, že len niečo viac ako 1 % opýtaných (13 respondentov) odmietlo odpovedať na túto otázku. Pri kombinácii tejto odpovede s inými odpoveďami (a tiež v kombinácii s profilom respondentov – tabuľka č. 1) sa dá pomerne ľahko identifikovať, že išlo asi v približne rovnakom podiele o ľudí všetkých typov svetonázoru a náboženskej praxe – aj veriacich, aj praktizujúcich náboženstvo a tiež ľudí, ktorí sa nehlásia k náboženstvu. No na základe toho, že mnohé iné otázky respondenti odmietajúci uviesť náboženské vyznanie zodpovedali, je predpoklad, že tak ako v súčasnosti, aj vtedy bola časť

veriacich a aj neveriacich, ktorí považujú takéto otázky za súkromnú záležitosť, prípadne sa báli, či bude naozaj princíp anonymity dodržaný, a preto neodpovedali. Podľa tabuľky č. 1 vidieť, že medzi tými, čo neuviedli svoj vzťah k náboženstvu, bolo nadpriemerné zastúpenie mužov, ľudí vo veku 25-54 rokov, pracujúcich v zamestnaneckom pomere, s úplným stredoškolským, prípadne vysokoškolským vzdelaním a členov KSČ. Výrazne viac sa takto vyjadrili ľudia bývajúci v mestách nad 10 000 obyvateľov. Pre celkové závery z výskumu je však dôležité zdôrazniť ešte raz, že tých, čo neodpovedali, bolo štatisticky zanedbateľné množstvo.

Tabuľka č. 1: **Rozloženie vzťahu k náboženstvu v populácii**

	Prihlásil sa k náboženstvu (93,19 %) N= 1177	Neprihlásil sa k náboženstvu (5,79 %) N=74	Nezistené (1,01 %) N=13	Celá vzorka (100 %) N=1264
Muž	47,99	69,35	84,87	49,63
Žena	52,01	30,65	15,13	50,37
18-24 rokov	16,37	16,13	15,43	16,35
25-39 rokov	30,34	37,80	46,14	30,94
40-54	25,51	25,70	30,71	25,57
nad 55 rokov	27,78	20,37	7,72	27,14
Robotník	59,12	39,11	46,29	57,81
Zamestnanec	25,42	59,56	53,71	27,72
Roľník	15,46	1,33	0,00	14,47
ZŠ vzdelanie	68,47	29,64	46,29	65,96
SŠ	26,16	48,71	38,27	27,61
VŠ	5,20	21,65	15,43	6,28
Člen KSČ	19,99	67,96	61,57	22,92
Člen inej pol. strany	2,13	1,33	0,00	2,06
Sídlo do 2000 obyv.	42,58	18,98	53,71	41,31
2-10 000 obyvateľov	29,40	24,34	15,43	28,95
10-100 000 obyv.	19,96	32,34	23,15	20,72
nad 100 000 obyv.	8,06	24,34	7,72	9,02

Zdroj: SPOS 1968. Poznámka: Údaj v riadku tabuľky uvádza, aký veľký podiel respondentov typu uvedeného v stĺpci odpovedalo na otázku kladne.

Okrem toho je možné podrobnejšie sledovať, kto boli koncom 60. rokov tí, ktorí sa hlásili k nejakému náboženstvu, alebo ktorí sa k náboženstvu neprihlásili. Keďže len veľmi malá skupina respondentov sa neprihlásila k nejakému náboženstvu a absolútna väčšina z prihlásených vyjadrila svoju príslušnosť ku katolíckej cirkvi, postačí len jednoduché rozlíšenie na konfesiónálne vyhraných, bez konfesie a nezistených. Z výsledkov v tabuľke č. 1 je vidieť, v akých

kategóriách sa od seba ľudia výraznejšie odlišovali tým, či sa prihlásili k náboženstvu alebo nie.

V skupine tých, čo sa prihlásili k náboženstvu, bol vyšší podiel žien, ako bol podiel žien v celej vzorke, podobne ako medzi neprihlásenými (a nezistenými) bol podiel mužov výrazne vyšší ako vo vzorke. Medzi prihlásenými k náboženstvu sa však neukazuje, že by bola medzi nimi niektorá veková skupina zastúpená silnejšie ako v celej vzorke. Na základe sociálneho zaradenia je vidieť, že sa k náboženstvu mierne viac hlásili ľudia z robotníckeho alebo roľníckeho prostredia, ľudia zo sídiel do 2 000 obyvateľov, podobne ako ľudia, ktorí nemali vyššie ako základné vzdelanie. Dôležitý je však údaj, že medzi tými, ktorí sa prihlásili k náboženstvu, bolo takmer 20 % takých, ktorí sa zároveň prihlásili aj k členstvu v KSČ (alebo KSS). Obdobne medzi tými, ktorí sa neprihlásili k žiadnemu náboženstvu, bolo výrazne viac mužov, ľudí do 40 rokov, zamestnancov, ľudí s ukončeným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním a členovia KSČ. Toto potvrdzuje, že religiozita a členstvo v komunistickej strane v tom období neboli také nezlučiteľné svety, ako sa spätne môže zdať. V správe *O politickej situácii na Slovensku do 15. mája 1968* je informácia aj o tom, že aktivizácia cirkví „má vplyv i na niektorých členov strany, ktorí pod vplyvom duchovných sa zúčastňujú náboženských obrádov. Vyjadrujú sa, že v demokratizačnom procese nemôže nikto ani komunistom zakázať, aby nechodili do kostola. Neujasnené stanovisko vyšších orgánov k cirkvám spôsobuje, že organizácie a ich funkcionári nevedia zaujať k postojom „členov vlastné stanovisko“. (Štefanský 1992: 75-76)

Tieto a aj ďalšie výsledky z výskumu SPOS 1968³⁸ v podstate potvrdzujú dobové predstavy o niektorých procesoch sekularizácie spojených s procesmi modernizácie (v zmysle kombinácie rastu vzdelanosti, urbanizácie a industrializácie). No napriek charakteru vtedajšieho režimu je vidieť, že tieto sekularizačné procesy prebiehali na Slovensku v 60. rokoch v oveľa menšej miere ako v západoeurópskych krajinách či dokonca v českej časti štátu. Spôsob spracovania a interpretácie výsledkov, vypustenie informácie o štruktúre vyznania na Slovensku a absencia podrobnejších informácií o výskume a jeho výsledkoch však tiež naznačujú zmenu možností a autonómie akademického poľa sociológie náboženstva a jej podriadenie sa poľu moci v súvislosti s radikálnou, hoci len postupnou politickou zmenou na prelome rokov 1968 – 1969 a nastolením normalizácie.

³⁸ Základné výsledky na úrovni prvostupňového triedenia s výnimkou prihlásenia sa k náboženstvu sú publikované v (Prusák 1969a), podrobnejšie v Tížik (2016).

Záver

Výskum svetonázorových postojov obyvateľov Slovenska z jesene 1968 je možné považovať za prvý komplexný a na vysokej úrovni pripravený reprezentatívny výskum religiozity slovenskej populácie vôbec. Rozsahom a formuláciami otázok, komplexnosťou dimenzií religiozity a dobovou aktuálnosťou môže byť zaradený k takým priekopníckym počinom, ako bol pilotný výskum religiozity pripravený českou sociologičkou Erikou Kadlecovou v Severomoravskom kraji. Výskum sa stal súčasťou novovznikajúcej (obnovujúcej) sociológie náboženstva a v jej rámci sa stal základom empirického výskumu religiozity na Slovensku. Vďaka zachovaným dotazníkom z výskumu a ich rekonštrukcii je možné sa nielen dostať k väčšine doteraz nespracovaných otázok z výskumu, ale je možné korigovať niektoré údaje, s ktorými autori výskumu neskôr pracovali. Podrobnejšia analýza výsledkov výskumu a iných dobových výskumov umožňuje predpokladať, že respondenti odpovedali na položené otázky pravdivo a otvorene, čo výsledkom výskumu dodáva vysokú mieru hodnovernosti. Hoci dôkladná a podrobná analýza všetkých položených otázok vo výskume by si vyžadovala samostatnú publikáciu, na základe analýzy niektorých otázok je možné urobiť niekoľko záverov o charaktere religiozity na Slovensku na konci 60. rokov, teda v podstate v polčase existencie štátno-socialistického režimu. Aj napriek vtedy už takmer dvadsaťročnej existencii ateizačných mechanizmov štátu pokračovala pomerne stabilná reprodukcia pôvodnej konfesionalnej štruktúry, a to len s malým postupom sekularizačných a ateizačných procesov. Viac ako 50 % populácie chodilo ešte stále pravidelne (aspoň raz mesačne) do kostola a vykonávalo niektorý z tradičných náboženských úkonov. Prejavy sekularizácie sa sústredili skôr do obsahov náboženských predstáv a presvedčení, pretože aj medzi ľuďmi, ktorí sa hlásili k náboženstvu, prípadne aj chodili do kostola sa začala postupne oslabovať konzistentnosť, homogenita a aj obsah tradičných náboženských predstáv. V slovenskej populácii sa spolu s postupujúcou modernizáciou a industrializáciou prejavovali typické vplyvy na religiozitu. Jej oslabovanie v mestskom a vzdelanejšom prostredí, no v porovnaní s vývojom v západoeurópskych krajinách, prípadne aj s českou časťou štátu boli tieto sekularizačné tendencie oveľa slabšie. Napriek tomu, že viac ako polovica opýtaných vo výskume mala skúsenosť s obmedzovaním náboženskej slobody za socializmu, najväčšia časť ich kritiky sa týkala obmedzovania náboženskej výchovy. Šlo teda viac o kritiku charakteru štátnej politiky, nie riešenie osobných krívd alebo prenasledovania. Napriek neexistencii odluky štátu a cirkví a príklonu verejnosti k predstave, že štát a cirkvi by mali spolupracovať, v prípade pôsobenia kňazov sa väčšina verejnosti prikláňala k odlukovému chápaniu ich verejnej úlohy, teda, že by sa mali zaoberať len náboženskými povinnosťami. Sekula-

rizácia slovenskej spoločnosti sa teda prejavovala skôr v tejto otázke, ako by mali byť vymedzené sféry náboženských aktérov a štátu a nie v sfére praktického osobného svetonázoru, ktorý stále vykazoval pomerne vysokú mieru stability a reprodukcie.

Príbeh prípravy výskumu a aj jeho koniec sú zároveň príbehom mnohých iných aktérov reformného procesu v roku 1968. Išlo o výsledok práce ľudí, ktorí boli pomerne úzko spätí s poľom moci, teda s vtedajšou Komunistickou stranou Slovenska a jej vedením a ktorí spoluvytvárali ducha roku 1968 napríklad aj tým, že boli iniciatívni a aktívne, ešte pred zmenami v najvyššom straníckom vedení vstupovali do nastolovania zmien (decentralizácia, profesionalizácia, deideologizácia) vo svojom profesionálnom okolí. No podobne ako mnohí iní aktéri vtedajších spoločenských procesov aj autori výskumu svetonáborových postojov boli aj s výsledkami výskumu po nástupe normalizácie odsunutí mimo možnosti pokračovať v započatej práci v takom rozsahu a podobe, ako v rokoch 1967 – 1968. Aj z tohto dôvodu, napriek pokračovaniu ich profesionálnej kariéry, najhodnotnejšia časť ich práce a predovšetkým z dnešného hľadiska neoceniteľné výsledky výskumu svetonáborových postojov v podstate upadla na dve dekády do zabudnutia a stala sa len súčasťou rôznych, nie verejne dostupných a nie veľmi komplexných článkov. Tým, že hlavní aktéri inštitucionalizácie sociológie náboženstva v 60. rokoch boli počas normalizácie súčasťou dobovo politicky vyhranenej strešnej disciplíny vedecký ateizmus, zmena politického režimu v roku 1989 znamenala koniec ich strešného pracoviska zameraného aj na vedecký výskum náboženstva, čo zároveň znamenalo aj zánik zvyškov inštitucionalizovaného sociologického výskumu náboženstva a s dovtedajšími poznatkami a výsledkami výskumov sa v podstate prestalo úplne pracovať. V tomto ohľade sa popri sieťovej analýze ako nevyhnutný predpoklad primeraného zhodnotenia formovania poľa sociológie náboženstva ukazuje práve Bourdieuov prístup, ktorý umožňuje kombinovať makro a mikroštruktúrny pohľad a zároveň umožňuje popri dynamike zmien v poli reflektovať aj problém ich krízy, čo tvorivo rozpracoval Simon Smith. (Smith 2013)

Smith inšpirovaný Bourdieuom analyzuje, ako môže byť pole vedy (akademické) zasiahnuté dvoma druhmi kríz. Na jednej strane ak sa aktéri v poli rozdelia do jasne vymedzených táborov na základe svojich pozícií v poli (ako v občianskej vojne). V takejto situácii aktéri v jednotlivých táboroch hľadajú spojencov mimo svojho poľa, čím posilňujú jeho heteronómiu a umožňujú tým, čo sú v poli v slabšej pozícii, napadnúť existujúce pravidlá a navrhnúť jeho iný sociálny a symbolický poriadok. Druhý typ krízy Smith identifikuje ako vnútorný a súvisí s generačnou obnovou polí a spája ho s dispozíciami aktérov. Takýto druh krízy vzniká skôr v čase zrodu a formovania poľa, keď sa rodia pozície, teda ešte sú pomerne autonómne a pole im nevnučuje s takou intenzi-

tou svoje vlastné normy. (Bourdieu 2010) Sociológia na Slovensku bola podľa Turčana a Laiferovej po roku 1948 sprevádzaná viacerými vlnami diskontinuit. Sústreďujú sa však len na personálnu stránku vedy. „Z dejín vedy je veľmi dobre známe, čo pre výskum znamená, ak sa práca v ňom preruší, ak v ňom nepokračujú tí, ktorí ho pôvodne koncipovali a začali, čo pre vednú disciplínu znamená, ak sa jej pracovníci ocitnú nielen mimo výskumu, ale aj mimo disciplíny samej, ak sa takto preruší ich kontakt so svojou vednou disciplínou a jej úrovňou vo svete.“ (Turčan – Laiferová 1997: 8) No využitie polového prístupu umožňuje komplexnejšie pristupovať nielen k analýze vedeckých spoločností, ale aj celých disciplín v ich organizačnej podobe. A takto sa dá využiť aj koncept krízy v disciplíne či vo vedeckom poli. Oba druhy kríz sú totiž krízami reprodukcie. Normálne a spravidla zamlčané predpoklady porozumenia, ktoré regulujú nábor členov poľa a ich kariérny postup, prestávajú byť samozrejmými a pole stráca schopnosť vytvárať pre svojich členov koherentný habitus (alebo prijímať nových členov, ktorí už sú nositeľmi tohto habitusu). (Bourdieu, podľa Smith 2013: 249) Takýmto krízam bola sociológia a sociológia náboženstva na Slovensku vystavená viackrát, v poslednom polstoročí až dvakrát – v rokoch 1968 – 1970 a potom v rokoch 1989 – 1990. V prvom prípade ešte len novoetablované pole sociológie a vznikajúce pole sociológie náboženstva bolo zvonka po zmene konštelácie politických síl rozdelené a reprodukcia poľa sa v prípade sociológie realizovala zmenou aktérov v poli a oddelením jednej časti (sociológie náboženstva) priradením k novovznikajúcemu poľu vedeckého ateizmu. Zatiaľ čo čiastočne sa reprodukuje, no stále na mocenské pole napojená sociológia v čase druhej krízy v rokoch 1989 a 1990 opätovne zmenila svoju vnútornú štruktúru a zmenila pravidlá hry pri zachovaní a čiastočnom posilnení svojej autonómnosti, obmedzená autonómia sociológie náboženstva, prežívajúceho v rámci poľa vedeckého ateizmu, rozpadom politického systému, s ktorým bolo pole výrazne svojou doxou spojené, zanikla a s ním zaniklo aj pole sociológie náboženstva. Inými slovami, zatiaľ čo v rámci sociológie síce došlo k personálnym diskontinuitám, akademické pole ako také sa zachovalo. V prípade sociológie náboženstva, kde po roku 1970 došlo k obmedzeniu poľa a jeho podriadeniu poľu inému, síce došlo k zachovaniu personálnej kontinuity, no bez schopnosti poľa sa reprodukovať, a tak po zániku dominantného strešného poľa v roku 1990 došlo k zániku aj personálnej aj organizačnej stránky poľa. Pole sociológie neprijalo a nebolo schopné do seba integrovať nič z dovtedy prežívajúceho poľa sociológie náboženstva, a tým aj zo samotnej sociológie vypadla jedna jeho súčasť.

Na príbehu tohto výskumu je okrem iného zaujímavé aj to, že viac ako nástup normalizácie odsunul do zabudnutia tento unikátny výskum paradoxne pád reálneho socializmu v roku 1989 a rozpustenie pracoviska, na ktorom bolo jadro tímu, ktorý výskum realizoval. Dvadsať rokov na okraji odborného

záujmu bolo potom nahradených viac ako dvadsiatimi rokmi neviditeľnosti tohto výskumu a jeho výsledkov. Napríklad hneď po páde štátneho (reálneho) socializmu vypracoval Josef Bečvář pre potreby komisie na vyhodnotenie udalostí v rokoch 1968 – 1969 prehľad reprezentatívnych výskumov realizovaných v tomto období. Tento prehľad výsledkov výskumov však neobsahuje ani náznak, že by bola v tom období meraná aj religiozita a vôbec nespomína výskum svetonázorových postojov SPOS. V žiadnom z uvedených výskumov sa nehovorí nič o religiozite, ani v prehľade otvorených otázok z rôznych dobových výskumov respondenti neriešia otázky náboženstva, a to ani v Česku ani na Slovensku. (Bečvář 1990) Príklad pokusov o inštitucionalizáciu sociológie náboženstva ukazuje, že v podstate najvýraznejšia diskontinuita nastala paradoxne až po zmene politického režimu v roku 1989. Na rozdiel od českej sociológie, kde sa významné pokusy a snahy o vybudovanie modernej sociológie náboženstva stali postupne integrálnou súčasťou dejín sociológie, na Slovensku takáto identita sociológie zatiaľ nenastala.

Na základe už skôr uvedených kontextov formovania sociológie náboženstva na Slovensku a kontextu vzniku prvého reprezentatívneho výskumu je možné vytvoriť hypotézu, že sociológia náboženstva zo 60. rokov „vypadla“ z dejín slovenskej sociológie preto, lebo jej zakladatelia, podobne ako aj personálne a technické zázemie nebolo priamo a jednoznačne späté s niektorým z dvoch základných sociologických pracovísk (Katedra sociológie FiF UK alebo SÚ SAV), ktorých dejiny sa postupne stali dejinami slovenskej sociológie. Silné základy a rodokmeň vo filozofii, dedičstvo tradície historického materializmu (na rozdiel od silnejšieho vplyvu všeobecnej marxistickej filozofie v českej sociológii) a neskoršie inštitucionalizované odčlenenie vznikajúcej sociológie náboženstva pod strechu vedeckého ateizmu, ktorý inštitucionálne, ale aj disciplinárne po roku 1990 zanikol, sú dôležitými faktormi „zabudnutia“ tejto historickej intelektuálnej a vedeckej tradície na Slovensku.

Výskum, ktorý bol realizovaný presne v polčase existencie režimu, ktorý vytláčal náboženstvo do súkromnej sféry a vynechával jeho zisťovania zo sčítaní obyvateľov, sa stáva dôležitým nástrojom skúmania dynamiky sekularizácie, ale aj náboženskej reprodukcie. Svojou komplexnosťou a mnohodomenzionalnosťou poskytuje rôzne údaje do diskusií, či to bol socializmus alebo neskôr po roku 1989 nastupujúci kapitalizmus, čo spôsobilo razantnejšie prenikanie sekularizačných procesov do slovenskej spoločnosti. Zároveň je príbeh vzniku a ďalších osudov tohto výskumu dôležitým príspevkom k dejinám slovenskej sociológie, predovšetkým k reflexii etablovania sa a neskoršieho takmer zmiznutia sociológie náboženstva na Slovensku.

Miroslav Tížik pôsobí ako samostatný vedecký pracovník v Sociologickom ústave SAV. Vyštudoval a dlhoročne pedagogicky pôsobil na Katedre sociológie FiF Univerzity Komenského v Bratislave. Venuje sa sociológii náboženstva, inter-

pretatívnej sociológii a príležitostne aj sociológii umenia. Bol vedúcim projektu štátnej úlohy výskumu a vývoja, v rámci ktorého bol založený elektronický Slovenský archív sociálnych dát (SASD). Je členom redakčnej rady časopisu Sociologický časopis, Biograf a Data a výzkum. Je autorom viacerých prác, okrem iných aj monografie Náboženstvo vo verejnom živote na Slovensku. Zápasy o ideový charakter štátu a spoločnosti (Sociologický ústav SAV, 2011).

LITERATÚRA

- ALIEVA, D., 2016: Rozhovor Dilbar Alievy s Genadijom S. Batyginom. In: Kusá, Z. (ed.), 2016: Sociológia a každodennosť. Pocta dielu Dilbar Alievy. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 173-209.
- ALIJEVOVÁ, D., 1997: Kryštalizácia škôl v slovenskej sociológii. In: Turčan, L. – Laiferová, E. (eds.), 1997: O kontinuitu a modernu. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 31-45.
- BABIČKA, V., 2005: Vývoj katolíckej religiozity v českých zemích v letech 1949 – 1989. (Na základě zjišťování Státního úřadu pro věci církevní a ministerstva kultury – Sekretariátu pro věci církevní). In: Sborník archivních prací, roč. 55, č. 2, s. 379-506.
- BALÍK, S. – HANUŠ, J., 2013: Katolícká cirkev v Československu 1945 – 1989. Brno: CDK.
- BEČVÁŘ, J., 1990: Komentovaný tematický přehled výsledků závažných šetření veřejného mínění v Československu v letech 1968 – 1969 vcelku a podle hlavních třídních znaků (Podle výzkumů realizovaných Ústavem pro výzkum veřejného mínění ČSAV Praha); duben – červen 1990, I. část – 72 s., II. část – 46 s. + 4 přílohy (k. Komisia vlády ČSFR – štúdie – Bečvář, Hudeček, Kalinová, Machonin) Archiv ÚPV SAV.
- BOURDIEU, P., 1998: Teorie jednání. Praha: Karolinum.
- BOURDIEU, P., 2010: Pravidla umění. Vznik a struktura literárního pole. Brno: HOST.
- BROKL, L. – SEIDLOVÁ, A. – BEČVÁŘ, J. – RAKUŠANOVÁ, P., 1999: Postoje československých občanů k demokracii v roce 1968. Pracovní texty / Working Papers 99:8. Praha: Sociologický ústav AVČR.
- HOPPE, J. – ŠKODOVÁ, M. – SUK, J. – CACCAMO, F., 2015: „O nový československý model socialismu“. Čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech. Praha: USD AVČR.
- KADLECOVÁ, E., 1964: Sociologický výzkum religiozity. Nová mysl, roč. 18., č. 10, s. 1202-1209.
- KADLECOVÁ, E., 1965: Výzkum religiozity Severomoravského kraje (metoda a technika). Sociologický časopis, roč. 1, č. 1, s. 13-40.
- KADLECOVÁ, E., 1967: Sociologický výzkum religiozity Severomoravského kraje. Praha: Academia.
- KALUŽÁK, M., 1969: Niektoré aspekty religiozity medzi študentmi. Sociológia, roč. 1, č. 2-3, s. 196-205.
- KATRIAK, M., 1971: K otázke identifikácie obyvateľstva so sociologickým výskumom. Sociológia, roč. 3, č. 1, s. 87-91.
- KLOBUCKÝ, R., 2014: Normalizácia v niektorých slovenských sociologických inštitúciách. In: Laiferová, E. – Mistríková, L.: Sociológia v ére normalizácie – trinásť reflexií. Bratislava: Univerzita Komenského.
- KOVÁČ, D. a kolektív, 2014: Dejiny Slovenskej akadémie vied. Bratislava: Veda. KUHN, Th., S., 1981: Štruktúra vedeckých revolúcií. Bratislava: Pravda.
- KUHN, Th., S., 1981: Štruktúra vedeckých revolúcií. Bratislava: Pravda.
- KUNŠTÁT, M., 2012: Cirkve v Československu 1948 – 1989: konflikt a konkurence lojalit. In: Havelka, M. a kolektív. Víra, kultura a společnost. Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století. Červený Kostelec: Pavel Mervart, s. 189-210.

- KVASNIČKA, B., 1969: Sekularizácia spoločnosti a postavenie kňaza. Sociológia roč. 1, č. 1, s. 97-98.
- KVASNIČKA, B., 1971a: Vybrané texty sociológie náboženstva. Sociológia, roč. 3, č. 3, s. 301-303.
- KVASNIČKA, B., 1971b: Dve knihy o sociológii náboženstva. Sociológia roč. 3, č. 4, s. 407-411.
- KVASNIČKOVÁ, A., 1998: Proti stereotypom obrazu sociológie náboženstva a kresťanskej sociológie na Slovensku do r. 1948. Sociológia 30, č. 2, s. 115-132.
- LAIFEROVÁ, E., 1998: Problematika národa v náboženskej sociológii na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. Sociológia 30, č. 2, s. 133-147.
- LAIFEROVÁ, E., 2001: Nacionalizmus optikou slovenskej kresťanskej sociológie do r. 1948. Sociológia 33, č. 1, s. 99-110.
- LAIFEROVÁ, E., 2014: Slovenská sociológia v kletke normalizácie. In: Laiferová, E. – Mistríková, L. (eds.), 2014: Sociológia v ére normalizácie – trinásť reflexií. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, s. 29-32.
- LANDA, I. – MERVART, J. a kolektív, 2016: Proměny marxisticko-křesťanského dialogu v Československu. Praha: Filosofía. (v tlači)
- LYONS, P., 2013: Adjectives of Democracy. Citizenship and Political Attitudes under Socialist and Liberal Democracy in the Czech Republic. Praha: Slon.
- MACHONIN, P. a kolektív, 1969: Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace. Bratislava, EPOCH.
- MAJO, J., 2013: Vybrané charakteristiky transformácie religiozity na Slovensku v rokoch 1950 – 2001 vo vzťahu k sekularizácii. Geografický časopis, roč. 65, č. 3, 217-234.
- MERVART, J., 2016: Historické perspektivy křesťansko-marxistického dialogu a konference v Mariánských Lázních 1967. In: Landa, I. – Mervart, J. a kol. 2016: Proměny marxisticko-křesťanského dialogu v Československu. Praha: Filosofía.
- NEŠPOR, Z. R., 2007a. Česká sociologie náboženství v letech 1948 – 1989. *Sociologický časopis* 43, č.4, s. 675-698.
- NEŠPOR, Z. R., 2007b: Empirické výzkumy (současného) náboženství v letech 1946-1989. Prolegomena k vývoji české sociologie náboženství v období marxistické dominance. *Soudobé dějiny*, roč. 14, č. 2-3, s. 399-438.
- NEŠPOR, Z. R., 2008. Ne/náboženské naděje intelektuálů. Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu. Praha: Scriptorium.
- NEŠPOR, Z. R., 2016: Výzkum Eriky Kadlecové a sociologie náboženství v marxisticko-křesťanském dialogu šedesátých let. In: Landa, I. – Mervart, J. a kol. 2016: Proměny marxisticko-křesťanského dialogu v Československu. Praha: Filosofía.
- PAŠIAK, J., 1969: Sociológia na Slovensku v rokoch 1957 – 1967. Sociológia, roč. 1, č. 1, s. 10-17.
- PAŠIAK, J., 1997: K problematike interdisciplinárnosti v slovenskej sociológii. In: Turčan, L. – Laiferová, E. (eds.), 1997: O kontinuitu a modernu. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 94-108.
- PAŠIAK, J., 1999: Rozhovor s Jánom Pašiakom pri príležitosti jeho životného jubilea. Sociológia 31, č. 2, s. 211-220.
- PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M., 1999: Pod kuratelou moci. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953 – 1970. Bratislava: Veda.
- PODOLÁKOVÁ, K., 1997: Úvaha o spolupráci českých a slovenských sociológov v šesťdesiatych rokoch. In: Turčan, L. – Laiferová, E. (eds.), 1997: O kontinuitu a modernu. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 149-154.

- PRUSÁK, P., 1969a: Predbežná správa z výskumu verejnej mienky „O svetonázorových postojoch obyvateľov Slovenska“. Verejná mienka, január 1969 (len pre vnútornú potrebu Ústavu pre výskum kultúry a verejnej mienky v Bratislave).
- PRUSÁK, P., 1969b: Niektoré výsledky výskumu religiozity na Slovensku. Verejná mienka, bulletin Výskumného ústavu kultúry a verejnej mienky, 1969, č. 3.
- PRUSÁK, P., 1970: Niektoré výsledky výskumu religiozity na Slovensku. Sociológia, roč. 2, č. 1, s. 65-82.
- PRUSÁK, P., 1971: Religiozita v kontexte sociálno-kultúrnych faktorov. Sociológia, roč. 3, č. 1, s. 65-79.
- PRUSÁK, P. – KVASNIČKA, B., 1971: Problém náboženstva a sekularizácie v súčasnej nemarxistickej sociológii. Sociológia roč. 3, č. 4, s. 368-382.
- ROŠKO, R., 1990: Cesta slovenskej spoločnosti k socializmu a sociológia. Podkladový text ku knihe V. Cirbes a kolektív: Sociálny rozvoj Slovenska v podmienkach socializmu. Pravda, Bratislava, 1989. In: Szomolányiová, S.: *História zrodu a formovania sociologického pracoviska SAV (štúdiá a dokumenty)*. Bratislava: Odbor sociológie ÚFS SAV, 1990.
- SIVÁK, L., 1989: Sekularizácia a vývoj religiozity na Slovensku v rokoch 1968 – 1989. Ateizmus 17, č. 4, s. 394-403.
- SMITH, S., 2013: Zkoumat pole v krizi: mobilizace akademických obcí proti normativnímu scénáři reforem výzkumu a vysokého školství. In: Tížik, M. (ed.), 2013: Pierre Bourdieu ako inšpirácia pre sociologický výskum. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 245-273.
- SZOMOLÁNYIOVÁ, S., 1990: História zrodu a formovania sociologického pracoviska SAV (štúdiá a dokumenty). Bratislava: Odbor sociológie ÚFS SAV.
- ŠTEFANSKÝ, M., (ed.) 1992: Slovensko v rokoch 1967 – 1970. Výber dokumentov. Bratislava: Komisia vlády SR pre analýzu historických udalostí z rokov 1967 – 1970, Ústav politických vied SAV, Komisia vlády SR pre analýzu historických udalostí z rokov 1967 – 1970, krabica: Politická situácia na Slovensku 1967 – 1970.
- TÍŽIK, M., 2011: Náboženstvo vo verejnom živote na Slovensku. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- TÍŽIK, M., 2014: Kvalita merania náboženskej príslušnosti na Slovensku. Slovenská štatistika a demografia, roč. 24, č. 3, s. 49-70.
- TÍŽIK, M., 2015: Struggles for the Character of the Roman Catholic Church in Czechoslovakia 1948 – 1989. Eurostudia: revue transatlantique de recherche sur l'Europe, vol. 10, no. 1, p. 51-73. Dostupné na: <http://www.erudit.org/revue/euro/2015/v10/n1/index.html> (naposledy navštívené 22. 8. 2016).
- TÍŽIK, M., 2016: Religiozita a názory slovenskej verejnosti na náboženské témy roku 1968. In: Tížik, M. – Kmeť, N.: Príliš ľudská tvár socializmu? Reforma zdola a okolnosti reformného procesu v Československu roku 1968. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- TURČAN, L., 1998: Sociálna otázka v kresťanskej sociológii na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. Sociológia 30, č. 2, s. 149-164.
- TURČAN, L., 2001: Sociálna otázka v kresťanskej sociológii na Slovensku v prvej polovici 20. storočia (II. časť). Sociológia 33, č. 4, s. 379-386.
- TURČAN, L. – LAIFEROVÁ, E., 1997: Kontinuita a modernizácia v sociológii na Slovensku v 20. storočí. In: Turčan, L. – Laiferová, E., 1997.: O kontinuitu a modernu. Predpoklady, možnosti a realita rozvoja sociológie na Slovensku. Bratislava, SÚ SAV, s. 7-18.
- TURČAN, L. – MACHÁČEK, L. (eds.): 2002: Neznáme stránky z biografii (alebo čo v učebniciach sociológie nenájdete). Profily, bibliografie. Bratislava: SSS pri SAV sekcia mládeže.
- VÁCLAVÍK, D., 2007: Český ateizmus ve dvacátém století. K vývoji a institucionalizaci v letech 1948 – 1989. Soudobé dějiny, roč. 14, č. 2-3, s. 471-487.